

Sabino Arana Goiri eta Hiperbizkaiera (Hiperbizkaieraren historiaz. III)

ITZIAR LAKA
(M.I.T.)

ABSTRACT

In this article we attempt to analyse the part played by Sabino Arana —a character who cannot be neglected when dealing with this period— in the development of Hiperbiscayan. We have tried first of all to define the areas of research nurtured in Basque studies by Arana really restricted himself principally to the field of words: phonetics, etymology and neologisms; he very rarely dealt with other fields, like morphology or syntax. In his work, therefore, there are no more than the briefest analyses to be found on the verb or its morphology, whilst the opposite is to be seen in Azkue (cf. my essay on the latter published in ASJU XX-3 (1986)). Despite this, we have collected together his opinions on the subject, even those scattered in occasional notes; and this being little on which to base a definition of his position as regards the nascent Hiperbiscayan, we have also examined his texts in Basque. As a result of our study, we can hold that Arana did not use the model proposed by Azkue until 1897, and that he left no reference to it in his writings even after starting to use it. We may speculate that Arana did not realise the purpose of Azkue's proposal in Euskal-Izkindea («Basque Grammar», 1891), which was that in Azkue's opinion the dialect of Biscay had to be cleaned up also in so far as the verb was concerned. Indeed, some passages of Arana's writings seem to indicate that Arana believed that the model proposed by Azkue was one already spoken in some parts of Biscay. We round off the article by examining the incomplete study of the verb left by Arana at his death.

0. Sarrera *

...pero no es menos claro que no estamos en este mundo para siempre ni escribimos para nuestros contemporáneos solamente, sino que dentro de bien pocos años las obras de unos y de otros estarán en las manos del estudioso, el cual podrá juzgarlas imparcialmente, dando a cada uno lo suyo.

(Arana Goiri, «El Paniquesismo»)

(*) Lan hau *Hiperbizkaieraren historiaz*. *Hastapenak* izenarekin 1986ko uztailean E.H.U.ko Filologia Fakultatean aurkeztu tesinaren hirugarren kapitulua da; lehendabizikoa, Aldundiko katedrari buruzkoa 1986an argitaratzen da, 1986b-n bigarrena *Izkindeako* aditzaz eta 1986c 1986d-n, azkenik, saioa osatzen duten Arriandigari buruzko atalak.

Lan hau Eusko Jaurkaritzaren Hezkuntza Saileko ikerketa laguntza batez burutu ahal izan da; eskerrak eman nahi nizkieke beren laguntzagatik Ibon Sarasola, Joseba Lakarra, Koldo Mitxelena, Pello Salaburu eta Marian Egañari.

0.1. Ukaezina da Sabino Arana Goirik bizkaieraren erabilera idatzian, eta oro har euskararenean izan duen eragin eta itzala. Izan ere. Arana ezer baino gehiago eragilea dugu, bultzatzailea, euskal gaiei dagokienetan behintzat. Mitxelena irakasleak dioenez: «...sería injusto medir su influencia en la literatura vasca por la huella de su obra original» (MITXELENA 1960, 143.or.). Ezin daiteke XIX. mendearen bukaerako bizkaierari buruzko lanik burutu abandotar honen izena aipatzeke; are gutxiago urte hoietan sortzen den literatur hizkuntza berriarekin bete betean zerikusirik duenik.

0.2. Hau honela izaki, eta bere itzala urritzeko inolako asmorik gabe, beharko genuke zehazkiago ezagutu Aranaren lumatik ateratako irakasmenak zeintzu diren. Hots, bereizteke ditugu oraindik orain izenaren eragina eta gizonaren eгина. Biak arras nahasirik agertzen zaizkigularik maiz, garaia bada leporatzen zaizkion hainbat eta hainbat eritzi eta erabakiren aitatasuna berea den ala ez egiaztatzeko. Helburu hau noizbait iristeko bidean kokatu nahi genituzke ondorengoak. Esan gabe doa, noski, asko eta asko gelditzen dela oraindik aztergai, Aranaren euskal lanen inguru nahasian¹.

0.3. Arana hiperbizkaieraren garaiko euskaltzalea dugu, hain zuzen ere botererik eragingarriena lortu zuen euskaltzalea. Hala izaki, abandotarraren eginetan politikak izan zuen lekurik nagusiena. Hone-la, bada, bizkaiera idatzian bere izenak duen garrantziaren mamia, abertzaletasunaren aitzindaria izatean datza gehien bat; bere egitasmoaren barnean euskara indartzea eta garatzea asmo zuen alderdi politikoaren sortzailea izatean, alegia.

0.4. Oraingo honetan axola diguna, Aranak hiperbizkaieraren garatzean izan zuen lekua da, hertsu hertsian. Aztergai dugu beraz, *Irakasleak* aditz morfologia berriaren eraiketa eta zabalkunde-an izan zuen parte-a, parterik izan bazuen behintzat. Garrantzi handiko arazoa da hau, Arana bere jarraitzaileen benetako irakasle bilakatu bait zen: *El Maestro*, hil ondoan eskeini zioten izendatze horrek, ez bakarrik esanahiz, baita tipografikoki ere, argi eta garbi erakusten digu bere hitzaren itzalak zuen neurria². Abertzaleek Azkuek ereindako haziari indarra eman bazioten, irakaslearen eskutik zetorren ondarearen partetzat zeukatelako izan zen: «Sabindarren eskola»ren parte zelako hain zuzen ere.

1. Arana Euskalari

1.0. Esan dugun bezala, Arana Goiriren lanak beren osotasunean

(1) Harrigarria dirudi orain arte Aranaren euskal lanak sakonki aztertze-ko egin diren saioen urriak; aitzitik, egoera aldatzen hasia dela esan daiteke. Neologismoen alorrean, adibidez, Ines Pagola irakaslea ari da burutzen bere doktoradutza tesia, argibide nahikoa eskeiniko diguna arlo honetan. Bihoaz hemen nire eskerrak lan honetan opa izan didan laguntzagatik, eta berarekin izan ditudan elkarrizketa interesgarriengatik ere.

(2) Itzal honen pean sortu zen, adibidez, *Euzkerea* aldizkaria. Euskaltzale abertzale guztien erakusgarri ez bada ere, bere orrietan eramaten da azken mugaraino «Sabindarren eskola»ren izatea. Ikus bitez, esaterako, «Los contradictores del Maestro» izeneko artikulua, 1929. urtetik aurrerakoak.

harturik, euskal gaiek bigarren mailako lekua dute, mugimendu politikoari lotuak eta honen arauera garatuak. Arana ez da, bada, politika gaiez kezkatzen den euskalaria, baizik euskal gaiez arduratzen den politika gizona. Bide honetatik ulertu beharko litzateke euskalaritzan hartu zuen ikusmira. Euskaldunon abertzaletasuna indartzera dator euskara, euskaldun izatearen gordailua bait da:

¡Cuánto enseña la historia: cuánto vamos aprendiendo los *euskaldunes* en la nuestra contemporánea! Sin detenernos a discurrir por las numerosas y útiles lecciones que desde hace años particularmente nos suministra el andar del tiempo y el variar de las circunstancias, citaremos una cuya importancia es indudable: la desaparición del euskara, causa de la inmoralidad, ignorancia y extravío de ideas. Este es un hecho constante y universal, y los hechos de índole tal se imponen a la razón. Donde termina el euskara, comienza la degradación moral y religiosa, y desaparece mediante ello la educación natural del aldeano de nuestro suelo. Mézclanse las sangres, y porque de la sangre se alimentan el corazón y el cerebro, truécense los sentimientos y se funden las ideas en torcida amalgama que aborta en consecuencia las aberraciones que hoy deploramos. En los naturales de las regiones que, como las del norte de Laburdi y Suberoa, este de Nabarra, oeste de Bizcaya y sur de Alaba y Nabarra, han perdido su idioma, el carácter euskeriano ha desaparecido en la mayoría, y desfallece y casi muere en los que han conservado pura la sangre de su raza³.

1.1. Ikuspuntu honetatik, Aranaren beste kezka nagusia Euskal Herriaren historia da; historia, *magistra vitae* gisan ulertua. Idazlan berean, «El proyecto de Academia Bascongada del Sr. de Artiñano», aipatu berri dugun pasartearen aurretik idatziriko esaldiek erakusten dute iraganaren ezagutzari abandotarrak ematen zion garrantzia eta esan nahia:

¡Dichoso el pueblo que conoce su historia! Si ese pueblo es libre, sabrá asegurar con el estudio de otras edades el sostén de su felicidad, y perfeccionarse continuamente en progresivo desarrollo; y si es esclavo, su desgracia le hará remover la causa que la produjo, llegará a conocerla en virtud de la comparación de las pasadas épocas con las actuales circunstancias, y podrá prepararse un sólido porvenir de paz y de progreso. (ARANA, O.C., 2301.or.).

1.2. Nahikoa hestu loturik ariltzen ditu Aranak hizkuntza eta historia. Honek eraman zuen agian, etimologiaren alorra jorrazera bereziki euskalaritzan: etimologia, hitzen sorburuak bilatzen dituen aldetik, hizkuntzaren jabe den herriaren historia berregiteko eta ezagutzeko lanabes gisa erabilia. Bere lanen argitaratzaile izan zen Sebastián de Amorrortuk laburbiltzen du jokabide hau arras zehazki:

Hoy que el estudio de las cosas de Euskeria, parece que rompiendo la envoltura puramente teórica y especulativa en que se encerrara toma ya un rumbo patriótico, viene a ser oportunísima la publicación de

(3) «El proyecto de Academia Bascongada del Sr. de Artiñano» in *Euskal-Erria* 217. zenb. (1886.eko Uztailaren 20a), 361-364. or. Baita O.C. 2300 eta hur. ere.

este TRATADO ETIMOLÓGICO DE LOS APELLIDOS EUSKÉRICOS, que pertenece a la vez a la euskeralogía y a la etnografía euskeriana, y que lo mismo remonta su vuelo hasta trazar teóricas disquisiciones sobre los puntos más intrincados y ocultos del laberíntico y casi todavía virgen campo de la ciencia etimológica del Euskera, como descende a definir y señalar los límites de la raza admirada por historiadores, etnólogos y sociólogos, (ARANA, O.C., 702.or.).

Aranak etimologiagiletzat dauka bere burua, eta bere lanen zerrenda egitea nahikoa da hau egiaztatzeko. Hizkuntzaren sorburua azterturik, herriaren sorrerara hel daitekeelakoan, Aranaren euskal lanak politikazkoei loturik agertzen zaizkigu, kasik banatu ezinezkoa den atala osatuz⁴.

Etimologiarekiko zaletasun hau bazter ezinezkoa da, gure eritzirako, Aranak eskeiniriko berrikuntza eta proposamenak aztertzeko orduan. Fonetika eta ortografiaren zituen kezka, baita bere lanaren bizkarrezur den Astarloazaletasuna ere, iturri honetatik darite.

1.3. Euskal fonetikaren legeak dira bere lanabes nagusia etimologia lanean; horregatik erabateko garrantzia zuen legeok zeintzu ziren finkatzeak, etimologia gaiztoak saihestu ahal izateko (honi dagokionez, biderik zuzenena hartu zuela esan behar; halare, praktikan ez omen zituen sistematikoegi ezartzen, metodoa arras arbitrarioa zelarik azken finean)⁵. Maiz azpimarratzen du abantotarrak fonetikaren ardatz-suna, ez bakarrik eginetan, baita ere esanetan:

Y no creas que estas cosas las he aprendido en la filología de los idiomas indo-europeos. No; sino que son deducciones obtenidas del mismo Euskera, en el estudio de su etimología y su fonética, que son hermanas inseparables. (O.C., 401.or.).

Aranak talde nagusi bitan sailkatzen ditu bilakaera fonetikoak: batzu *legezkoak* lirarteke («legítimas»), eta gainerakoak *sasikoak* («ilegítimas») (cf. O.C. 1896: 800, 867-8.or.); lehenak dira hizkuntza arautuak onartu behar dituenak; hots, hizkuntza idatziak bildu beharrekoak. Hari honetatik, bada, ortografiak ere berebiziko garrantzia hartzen du bere lanetan. Zenbaitetan ortografiaren arbitrarotasunaz mintzatzen bada ere⁶, ezin onartuzkoa begitantzen zitzaion Aranari, bere lane-

(4) Batasun honen erakusteko pasarte asko ekar daitezke harira, Aranak bere mintzoan beti bait daramatza bildurik egitasmo orokor honen alde guztiak. Ikus adibidez: «Este desarrollo de la lengua debido a su riqueza de leyes fonéticas, parece coincidir en muchos casos con el desarrollo físico de la raza que la habla. Sospecho que dentro de la nuestra, allí donde el Euskera es más copioso en leyes fonéticas arbitrarias pero legítimas, es el *euskaldun* más corpulento y robusto. Tengo algunos datos comprobantes; pero no habiendo reunido todavía los necesarios, renuncio a aventurar una afirmación seria. Si el hecho fuese tal, su explicación no sería acaso difícil: porque de un lado se sabe que la raza o subraza resultante del cruce de dos de iguales condiciones físicas, las adquiere mejoradas; y por otra parte es claro que, como cada dialecto o variedad de una lengua posee leyes fonéticas propias, la forma que resultara de la fusión de dos o más de ellos constaría de la suma de sus leyes fonéticas no incompatibles.» (ARANA O.C., 805. or.). Egungo ikuspegitik ez da zaila honelako aipuek irribarrea sortzea gugan; aurrekoen okerrak kritikatzeko osasungarri dela ez da eztabaidagai, baina gehiegi ahantzi gabe «bitxikeria» hoi en egileek bizi zuten giroa eta ingurua. Aranak hitzok idazten zituen garai beretsuan, adibidez, Europako zientzialaririk ospetsuenek Cuvierren sonbrerua neurtzen ziharduten bere inteligentzia maila erabaki nahiean. (Ikus, honetarako eta baita antzeko asko aurkitzeko, GOULD, Stephen, *El Pulgar del Panda*, Madrid: 1981, Herman Blume, eta baita egile beraren *Dientes de Gallina y dedos de Caballo*, Madrid: 1984, Herman Blume, bereziki «Ciencia y Política» atala).

(5) Aranaren prozedurez ik. Ines Pagola «Sabino Aranaren zenbait neologismo», 1985.eko Irailean E.H.U.ko Udako IV. Ikastaroetan Donostian emaniko hitzaldi argitaragabea.

(6) Ikus adibidez: «La parte esencial de la forma exterior de la palabra, que es el elemento de

tan finkaturiko lege fonetikoak biltzen ez zituen eredu ortografikoa, eredu markagabe bat beraz, hiztunari bere ohitura fonetikoaren arauera irakurtzeko askatasuna ematen ziona. Aldez aurretik aztertu eta finkatu diren lege fonetikoek lukete bakarrik izateko eskubidea; horrexegatik bildu behar ditu ortografiak, irakurketa unibokoa izan dadin:

Tal vez de aquí proviene el error de los euskarólogos que han creído que tanto cuenta decir, como regla ortográfica, *se debe pronunciar como se escribe*, como *se debe escribir como se pronuncia*.

Si la primera puede pasar en sentido figurado o en cuanto que supone que *se ha escrito como se pronuncia*, en un trabajo sobre ortografía es, sin embargo, un garrafal desliz y muy expuesto a conclusiones gravemente erróneas.

El otro vicio de confundir la ortografía con la fonética es muy semejante al anterior y tan general como el de ciertos tratadistas cuyo número es bastante considerable.

Incurre en ese vicio quien, por ejemplo, proponga que se escriba siempre *biaf* (mañana), pues que cada bizkaino lo pronunciará según las leyes fonéticas que en su localidad se usen, y el mungués hará *bief*, el lekeitiano *bijaif* y el arteagués *bijef*; ocurrencia que sólo nace de no comprender que la fonética, que es el sistema de leyes que rige el choque de los sonidos, es, por esta razón, anterior a la ortografía, que es el sistema gráfico con que se representan los sonidos que se pronuncian; que la ortografía tiene que transcribir exactamente los roces para ser tal *ortografía* y que, por consiguiente, primero se debe fijar el sistema fónico, y después viene el representarlo gráficamente tal como resulte. (O.C., 1896, 818.or.).

Aipu osoak, baina bereziki «transcribir exactamente» horrek azpimarratzen digute Aranak hizkietan ezartzen zuen balio fonetiko tin-koa. Balio aldakorrezko konbentzio markak baino areago, alfabeto fonetiko antzeko baten zeinu bezala aipatzen ditu hizkiak bere lanetan sarri. Esan daiteke Aranak ez zituela zinez ortografia eta fonetika garbi berezi. Hau da ortografiari buruzko eztabaidetan zerabilen kemen eta garraren zio nagusia⁷. Bere eredu ortografikoarekin lotzen zituen fonetika eta etimologia alorretan egindako eraiketa guztiaren balio eta frogak. Hizkuntza idatziarekiko morroitasun ohar-kabe honek, *sandhia* bera ukatzeraino eramaten du:

El vicio de que aquí tratamos es muy frecuente en el uso cuando al vocablo terminado en *ail*, *ain*, etc.... sigue uno que empieza con vocal: *señ edeña* (el niño hermoso), *artzañ ona* (el buen pastor). Pero esto depende de que en el habla una palabra influye fonéticamente sobre la contigua, cosa que no puede admitirse, porque la fonética no tiene razón de realizarse más que dentro de cada vocablo, cuyos elementos son los únicos que en rigor se emiten ligada y sucesivamente. (O.C., 902 eta ik. 909.or. ere).

la lengua, es el sonido; sin éste, el lenguaje racional no podría existir. Pero la parte gráfica de dicha forma, o sea el signo de escritura, es perfectamente accidental, pues sólo sirve para comunicar la palabra a quien no se halle presente. Porque es accidental... (ARANA O.C. 817. or.). Dena den, agian *accidental* honek ez du esan nahi konbentzio hutsezkoa.

(7) Kemen horren erakusgarririk bikainenak ditugu, bai *Lecciones...* liburuskan Azkueren proposamenen kontra esaten dituenak, eta baita Hendaia-ko Ortografia Kongresuan antolatatu zuen istilua. Ikus honetarako «Los congresos ortográficos de Hendaia» (ARANA O.C., 2093. or.), eta IRIGOYEN, 1957, 338.etik 393.era bitartekoak.

1.4. Bide batez, eta aipu honen haritik, azpimarratu nahi genuke Aranak *hitzari* ematen dion garrantzia. Izan ere, hitzak dira bere kezka nagusia: hitzak idatzi-ahoskatzeko modua, hitzen historia eta sorburua, eta azkenik hitzen jatortasuna. Aranaren hizkuntz konzepzioa ez dabil hiztegi-ondare hutsetik urrunegi; eta hizkuntza ezer baino lehen hitz bilduma antolatua bada, errazki dator, berez, hitzen jatortasunarekiko ardurua, erdal kutsuko hitzekiko jokabide ezabatzailea: euskarak, euskara izan nahiez gero, inguruko hizkuntzetatik ezin har dezake inolako maileburik, euskaldunek euskaldun izateko inguruko herrietatik ahalik berezien bizi behar duten bezalaxe.

1.5. Ondorioz, Sabino Arana Goiri ezin daiteke gramatikalaria bezala har, hitz honen osotasunean. Gutxitan, han hemenka eta zeharbiz gehienetan aipatzen ditu sintaxi edo morfologia arazoak. Honelakorik egiten duenean, bestek esana errepikatzen du maiz, adibidez *urten* aditza Nor-Nork laguntzailearekin erabili behar dela esanaz. Ortografia sistema eta hitz berrien sorketa alde batera utziz, ezer gutxi da Aranak morfologia edota joskera arloetan eraberritzen duena, eta berrikuntza bakan hauen artean, gehientsuek ez zuten gero arrakastarik ezagutu idazleen usadioan. Adibide bezala aipa daitezke bi: bizkaieran ergatibo plurala bereizteko, ekialdeko *-ek* marka erabiltzea litzateke bata; *beu* hirugarren pertsonarako izenordain berria bestea⁸.

1.6. Egia da, halere, Arana Goirik baduela hil ondoan utziriko eskuizkribuen artean, bizkaierazko aditzaren sailkapen bat⁹. Gure gaia bereiziki aditz morfologia delarik, beherago garanduko dugu lan hau, baina aurrera daiteke aditz nagusiaz diharduela batez ere Aranak txosten honetan, eta ez aditz laguntzailearen morfologiaz. Berriz ere, bada, bere kezka nagusia lexiko aldetikoa litzateke gehien bat.

2. Arana-Goiriren bizkaiera eredua

2.0. Aranak erabili eta bultzatu zuen bizkaiera eredua aztertzean, alde batera utziko ditugu ortografia-fonetika edota hiztegi arazoak, hauexek diren arren, zalantzarik gabe, abantotarraren eremuan ardatz eta bereizgarri nagusiak. Oraingoan axola diguna da Aranak euskal morfologia eta joskeraz izan zituen eritzi eta jokabideak, batez ere Bizkaiko euskalkiari dagokienetan. Hots, batetik, ezer berritu baldin bazuen zeintzu diren berrikuntzok, eta bestetik, zein bideri lotzen zaion bizkaiera idatziaren alorrean.

2.1. Honetarako, bere lanetan zehar darabilgun gaiak han hemenka banaturiko oharrak bildu ditugu; hauek gutxi direlarik, ordea, baita euskaraz idatzirik utzi zituen testuak aztertu, bertan gauzatzen

(8) Ikus ARANA, «Vicios Usuales del euskera bizkaino» (O.C.-en ez dator osorik, beraz hobe da *Euzkadi*, 1915 XII, 339-351. or. begiratzea). Ergatiboaren markaz ikus ARANA O.C., 961. *Beu* izenordainaz «Cartas a Euskófilo» in O.C. 385. or.

(9) «Clasificación del verbo bizkaino» in *Euzkadi* 1912, IX, 3-18, 83-98, 161-178; gero Arriandiagaren oharrekin argitaratua *Euskerean* 1931, I, 554-556, 574-578, 599-600, 617-619-639-661, 732-734, 745-751, 765-767; 1932, II, 24-26. Ikus daiteke baita ARANA O.C. 2323. or. eta hurere.

bait da argien berak jarraitu eta erabilitako hizkuntz eredua, teoria lanetan zehazteke agertzen dena ¹⁰.

Aranaren kasuan bakarrik ekin diogu testu azterketari, bi arrazoik bultzaturik: lehena, besterik ezean egin beharrezkotzat jo izateak, ez bait zuen Aranak bizkaieraren aditz morfologiaz edo joskeraz idatzi luzerik utzi, eta derrigorrezkoa zelako ikustea Azkuek alor hauetan eginiko aldaketak onartu zituen ala ez. Bigarrena, Aranak euskaraz idatzirik utzi zuen testu kopurua txikia izatea. Honek litekeena egin du testu guztiak banan bana aztertzea, bertan nabari daitekeen bila-kaera jasoz. Honelakorik beste egileren baten lanaz egitea, Azkuere-naz esaterako, askozaz gaitzago gertatzen da, testu asko bait lirateke aztergai, eta gainera, egiten dituen makur eta itzuliak hiperbizkaiera-ren erabileran, konplexuago egingo luketelako ondorio bila abiatzea ¹¹.

Abertzaleen aitzindari izan zenak hiperbizkaieraren eraiketan izan zuen parte da, beraz, ondoren aztertu asmo duguna. Ohar bedi ereduaren *eraiketaz* ari garela, ez zabalkundeaz; uste bait dugu ezberdindu beharreko gaiak direla: ezin daiteke ahanzi mende bien artean zangalatrabuan dabilen garai honetan axola handia zuela *nork* esaten zuen *zer*, agian *zer* horren zuzentasuna edo egitasuna bera baino areago ¹².

2.2. Aranak euskararen gainean idatziriko lehen lana *Etimologías Euskéricas* dugu, 1888. urtean argitaratua ¹³. Bertan, *Vasco, España, Huesca, Hispali, Bilbao* eta *Villaro* izenen jatorriaz ari delarik ¹⁴, ezer gutxi da ardura diguten gaiez aurki daitekeena. Aipa daitezke, garaiko euskalarien lanetan maiztxo agertzen direnak ditugulako, *-ko*, *-ar* eta *-ren* atzizkien banaketa ikutzen duela, Astarloaren eritziei jarraiki, eta baita *eutsi* aditza «posesión» bezala itzulirik ematen dela. Arestian azaldu bezala, azken ideia honek izan zuen zer ikusirik *dau* moetako NNN formen eraiketan. Alabaina, bere iturburuaren eritziak bildu baino besterik ez digu egiten Aranak honelakoetan.

1888.ekoa dugu *Pliegos Euskeráfilos* artikuluxka ere: Unamunoren aurka, euskal ortografiaz dihardu gehienik, *q* eta *k* hizkien arteko istiluez. Urte berean argitaratu omen zuen Aranak *Gramática Elemental del Euskera Bizkaino*; hala ere, ez bide du inork liburu horren eza-gutza zuzenik, eta aurkitzeko ahalegin guztiak egin ditugun arren, alferrikako gertatu dira ¹⁵.

(10) *Obras Completas*-en lehenengo edizioan agertzen diren testuak dira aztertu ditugunak, erakusgarri bezala nahikoa direnak gure ustez. Badira zenbait Aranaren testu argitalpen honetan agertzen ez direnak, baina dakigunez ez dira asko.

(11) Hala ere, oso interesgarria litzateke honelako azterketa bat, batez ere Azkueren lehenengo lanei dagokienez, adibidez *Bein da Betiko*-tik hasi eta *Parnasorako bidea* argitaratu arte.

(12) Beraz, eraiketa nola burutzen den ikusi ondorengo lana litzateke ereduaren zabalkundeaz aztertzea, testuen arakatzearen bidez.

(13) *Etimologías Euskéricas* izenez argitaratu zuen Aranak berak 1887. urtean; lehenago agertu ziren lan hauek «Etimologías sueltas» izenburuaz *Revista de Vizcaya*-n: «¿Basco o vasco?» 1886, II, 166-172; «España», 1886, II, 241-244; «Nombres de villas de Vizcaya», 1886, I, 413-421.

(14) *Revista de Vizcaya*-n argitaratutako artikulusketan agertzen den arren, O.C.-eko bertsioan ez da *Bilbao* izenaren etimologiarik agertzen. Guk zabalena erabili dugu erreferentzia gisa.

(15) Gramatika honetaz jaso ditugun berri guztiak, Aranak ematen dituenak dira azken batean, *Lecciones de ortografía...* liburuaren atarian ematen dituenak, hain zuzen: «Estas seis *Lecciones* pertenecen a un *Compendio de Gramática del Euskera Bizkaino* que tengo aún inédito. Dicho *Compendio*

Honela, bada, Katedraren lehiaketa urte honetako lanetan ezer gutxi da etimologiaz kanpo idoro daitekeena: Arana abiatzen ari da oraindik, eta bere eritziak ez daude sendo finkaturik oraingoz, nahiz lehen urrats hauetan gerora mamituko ziren zenbait gairen dizdirak ikus daitezkeen.

2.3. Lau urteko tarte baten ondoren hasten da Arana berriz bere ikerlan eta eritziak kaleratzen, lehen saio hauen hurrengo: 1892. urtean ateratzen du *Pliegos Euskeralógicos* (O.C. 91 eta hur.), zeinean egituraturik agertzen bait zaigu dagoeneko, gero *Lecciones...* liburuskari burutuko duen lana. Lehenengo idatzietatik *Pliegos Euskeralógicos*-era doan tarte horretan, baina, hiperbizkaieraren mugarria ezarri du Azkuek: Aldundiaren Katedran hiru urtez lanean aritu ondoren, argitaratu emana du *Euskal Izkindea*.

Arana Goirik, argitaratu bezain laster jaso zuen *Izkindearen* ale bat; Azkueren txukuntasun artatsuari esker jakin dezakegu gaur, abandonatutako izkribuak eskura ezinak direlarik, opari bezala hartu zuela liburua Katedrako irakaslearengandik. Zoritxarrez, Aranak Azkueri bidalitako gutun gehienak «galdu» egin dira¹⁶; halere, Azkuek gutunazal batean bildurik zituen denak, eta gutunazalean bertan gutun guztien aurkibidea idatzi. Honela, aurkibidearen bostgarren lerroan irakur dezakegu:

5.º Bilbao 26, 8bre, 91. Carta agradeciendo mi regalo de *Euskal Izkindea*. (IRIGOYEN 1957, 325.or.).

Azter daitekeena da, beraz, Aranak zein neurritan onartu edo jaso zituen Azkueren gramatika honetan eskeintzen ziren eritziak eta proposamenak. Honi ekingo diogu, bada, ondoren, aherentzi gabe, noski, Aranak berak egin zituzkeen ohar eta berrikuntzen bilketa. Azken hauek, aitzitik, ez dira asko, ikusiko dugunez.

lo es de una *Gramática Elemental del Euskera Bizkaino*, que comenzó a editarse en Barcelona a principios de 1888 y cuya impresión quedó suspendida por la página 200 por razones que no hay por qué manifestar». (O.C. 811. or.). Aranaren Obra Guztien argitaratzaileek diotenez: «Esas 200 páginas fueron publicadas en un fascículo y editadas en la Tipografía de Mariol y López, de Barcelona, 69, calle del Conde del Asalto. No adquiriendo gran publicidad, no hemos podido dar con un ejemplar para su reproducción, siendo el único trabajo de Arana-Goiri que no nos ha sido posible recoger». (O.C. 69. or.). Alde guztietatik saiatu gara idazlan hau eskuratzeko, gure helburuetarako Aranaren gramatika batek izan zezakeen garrantziagatik, baina gure ahalegin guztiak alferrikakoak izan dira. Hala ere, badira zenbait arrazoi kontutan hartzekoak gramatika honen inguruan: 1.) Guk dakigularik, ez da inoiz argitaratu eman, Arana Goirik hil ondoan utzitako eskuizkribuen artean, gramatika honi loturik egon daitekeen lanik. 2.) Jemeinen biografian, Aranaren idatzien argazkiak agertzen dira; hauen artean bada argazki bat *Gramática Elemental del Euskera bizkaino* izenburua daraman liburu batena, 213. orrialdean; hala ere, idazlan guztien argitaratzaileek esaten dutenez ezin lortuzkoa da liburu. 3.) Aranak dioskunez, gramatika hau 200. orrialdean bukatu zen, azaltzen ez dituen arrazoiengatik; izan ere, horixe da gutxi gora behera *Lecciones...*-ek duen luzera, Azkueren *Proyecto de Ortografía* kritikatzeko erabiltzen dituen orrialdeak kentzen baditugu. Guzti honengatik, ausartuko ginatke esatera agian Gramatika hori ez zela zinez argitaratu inoiz, eta argitaratu bizen galeradatan izan zela: eta urteen buruan *Lecciones de Ortografía del Euskera bizkaino* idazlanean eman zuela Aranak argitaratu gramatika asmo hortatik buruturik zuen atala. Dena den, hau egiaztatzeko frogari gehiago beharko genituzke, edota gramatika horren ale bat aurkitu ezetzatzen. Esan dezagun, baina, Aranak bere gramatika aipatzen duenean ortografia eta fonetika arazoak ikutzeko dela beti, hain zuzen ere *Lecciones*-en ikutzen dituen gaiak.

(16) Harrigarria da, izan ere, Aranaren eskuizkribuekin gertatu dena: berak hil ondoan utzirikoa nork gordetzen dituen edo nola ikus daitezkeen jakiterik ez dago, batetik, eta bestetik Azkuek berak gordetzen zituen Aranaren gutunak ere desagertu dira, ezina delarik beraien bila abiatzea, ikertzailearen lana erabat oztopatuz. Bestalde, lantzean behin ematen dira argitaratu bere gutunak, han hementika, baina nondik atera diren azaldu gabe. Ikus adibidez Katedrari buruzko laneko 15. oharra LAKA 1986a-n.

2.4. Esan dugun bezala, *Pliegos Euskeralógicos* da Aranak *Izkindeaz* geroztik argitaratzen duen lehen artikulua. Bertako gai nagusia etimologia eta hiztegi arazoak direlarik, zenbait oharrek erakusten digute, haatik, abandonatarrak ezagutzen zituela garai hartako euskalarien artean zebiltzan eritziak, eta —garrantzitsuago dena—, onartzen zituela Azkuek *dau-* moetak NNN formen eraiketakarako erabiliriko aurre-hipotesiak. AU erroaz ari gara, noski:

Abegi: (acogida) de AU¹ (posesión) y *egi* (manifestación): *manifestación de posesión, recibimiento.*

1. Este disptongo *au*, radical de *euki* (habido) y de *eutsi* (tenido), significa *posesión*. En otro artículo estudiaré quizás esta fecunda e importantísima raíz euskérica. (O.C., 96.or.).

Jatorriz Campión eta Van Eys-en irakaspenetatik jasotako eritzia delarik hau¹⁷, uste dugu Aranak ematen dion garrantzian *Izkindearen* aztarna nabari daitekeela. *Eutsi* eta *eukiren* erroa *au* zela orain aldiari onartzeak, berez zekarren NNN forma jatorrak *dau-* moetakoak izan behar zutelako eritzia, are gehiago erregulartasuna eta analogia zahartasun frogatzat hartu zen giro hartan. Lan berean aurreraxeago, lege fonetikoan azalpena ematean, ondokoa idazten du Aranak:

Permutación de *au* en *o*: de *daut*, *dot* (lo he); de *auèk*, *oek*... (O.C., 140.or.).

Jakina denez, eritzi hau aurretiko euskalarien lanetan aurki daiteke dagoeneko, eta Aranak, Azkuek bezalaxe, Campionen gramatikatik bildu zuen ziurrenik¹⁸. *Izkindean* agertzen diren formak hipotesi hauen arauera eraiki zirelarik, ez dirudi bada Aranak beren jatortasuna aitzakiatzen zuenik.

2.5. Beste arazo bat dugu, dena den, forma horien erabilerari dagokiona. Aranak idatziriko lehen euskal testu luzea, 1893.ekoa dugu, *Bizkaitarra* aldizkaria agertzean atari gisa eskeintzen duena. Ezin daiteke inolaz ere esan *Izkindearen* eragina nabari denik. *Ebezan* forma agertzen da, literatur tradizioan maizegi aurkitzen ez dena, baina ikusi bezala *Izkindearen* sistiman agertzen direnen artean «tradizio» gehien zuena, nolabait esateko¹⁹. Honezaz gain, NNN formak *deu-*

(17) Bizkaiko aditzaz ari dela, honela dio Campionek: «...el núcleo es *eus*, sacado de EUTSI, que significa «tener» y que pudo muy bien ser una variante dialectal de EUKI.» (CAMPION, 1884, 562. or.) Aurrerago irakurtzen dugu, *eutsi* aditzaz ari delarik: «Véanse las terceras personas: *dau* «él me lo tiene», *dautsu* «él a ti», *dautsa* «él a él», *dautsku* «él a nosotros», *dautsue* «él a vosotros», *dautsee* «él a ellos». Compárense estas reflexiones con las que figuran en las categorías del presente perifrástico, y se verá confirmado que están tomadas de EUTSI.» (CAMPION 1884, 624. or.). Van Eys-i dagokionez: «Une dernière remarque. Page 323, M.V. dit que dans les quelques lignes que nous avons consacrées à sa théorie du verbe, il découvre pourtant une inexactitude et s'exprime ainsi: «Je n'admets point, en effet, que le radical du verbe «avoir» basque, *u*, n'ait pas de sens; pour moi, cet *u* signifie avoir.—Je n'admets point, est une expression forte, quand il est indiscutable que *u* n'a pas de sens. La supposition d'un radical *au* aurait pour base un mot réel, existant, le démonstratif *au*; mais *u* n'existe pas.» Aipu honetan, Vinsoni erantzuten ari zaio Van Eys, laguntzailearen erroaren inguruan. (VAN EYS 1879, pref. V.).

(18) Izan ere, ikusi dugunez, Astarloaren lanetatik datorren ustea da laguntzailearen erroa *au* delako hau, gero Mateo Zavalak, Campionek, eta neurri batean behintzat Van Eys-ek jasotzen dutena.

(19) *Ebezan* da Larramendik bere gramatikan bizkaitartzat ematen duena, eta baita Mateo Zavalak ere; bestalde, bizkaieraz analogiaren bidez sortu diren forma askoren artean, hau da zabalduenari bat, *zituzan*-en ondoan.

moetakoak dira, hiperbizkaieraren eredutik aldenduz; joskerari dago-kionez, galdetzailez egindako erlatiboak ugari ageri dira:

... eta Bizkaya'k Pillipe bigarrenaren semiaren aurrian eskututeko denpora emon barik, gobernu espainarrak bijaldu ebazan ona bere gaiztakeri-egiliak, zeintzuk etorri zirian, euron aginpena egitteko, biderik ez jaramotera erabagirik.

... zeuri antziñeko Jaunerri onek egin ta oraintxe egitten deutzuzan ekurte edo serbizijo andi ta leyal askoren saritxat... (O.C., 163.or.).

Are gehiago, garai honetan dagoeneko berrizaleen artean arbuaiaturik diren zenbait egitura ere badarabiltza Aranak, literatur tradizioari jarraiki; esaterako *zerren* eta *eze* moetako konpletibak. Hauek galde-tzaileez eginiko erlatiboak baino lehenago desagertzen dira mende bukaerako testuetan.

... zerren bere Jaunen serbizijotan sarritan jua ixaten zanian gerretan gendia askoibittu ixan zalako.

... eze au bizkaitarr guztiyak ixan biarr dabena leyalak izateko berba onei: JAUNGOIKUA ETA LAGIZARRA. Abando'n, 1893'ko Garillako 8an. (O.C., 167-8.or.).

2.6. Garbi ageri da, bada, Aranak ez diola Azkueren biderei jarraitzen, ezagutzen duen arren. Dirudienez, nahiz teorikoki Azkuek eskeintzen dituen aditz formak onartu, ez legoke prest hizkuntza idatzian erabiltzeko. Zentzu honetan, Arana gazteak ezberdintzen ditu hizkuntzaren historia eta bere oraina, Azkuek garai beretsuan egiten ez zuena. Kontrakoa pentsatzeko joera badugu ere, urte hauetan Azkue zen Arana baino ausartagoa hizkuntzaren berritxuraketan. Ondoren biltzen ditugun Aranaren hitzak, izan ere, ezin aurkituzkoak lirateke Azkue gaztearen idatzietan:

Todo cuanto se diga acerca de la protohistoria del pueblo *euskaldun* es meramente conjetural, y si puede servir de hipótesis para demostraciones lingüísticas o históricas, nunca se debe tomar por base de resoluciones de práctica aplicación. (O.C., 820.or.).

1894.ean argitaratzen den *Análisis filológico de un sermón euskérico* lanean, Aranak zuzenketak egiten dizkio Mogelen sermoeari²⁰. Beraz, literatur bizkaieraz idatziriko testuaren aurrean hartzen duen jarrera neurtzeko aukera egokienetarikoa dugu artikulua hau; hala ere, gutxi da berriz ere aditz morfologiaz edota joskeraz aurki daitekeenik: zuzenketok, lege fonetiko, ortografia eta hiztegi ingurukoak dira gehienik. Aurreko testuan bezala, ez da Azkueren lanen oihartzunik agertzen, hauen kritika egiteko ez bada. Adibidez, *Izkindean* proposatzen den *zuek* izenordainaren ezabatzea, berriz *zu* plural gisa erabiltzeko.

(20) Lehen aldiz argitaratua *Bizkaitarra* aldizkariaren 5. zenbakian folletotxo gisa, 1894. urtean; ondorengo zenbakietan jarraitu zuen argitaratzen, 20. zenbakirarte: *Análisis filológico de un sermón euskérico escrito en 1792 por D. Juan Antonio de Moguel Cura Párroco de Marrkina e inédito hasta la fecha*, por Arana eta Goiri'tarr Sabin. Bilbao: 1894, Tipografía de Sebastián de Amorrortu. Bildurik dago Aranaren lanetan, O.C. 211-229. or.

Ohar bedi aipu honetan aurrekoaren jokabide berbera ematen dela: Hizkuntzaren lehena eta oraina bereizi beharra, alegia:

Sabido es que el *zu* euskérico fue probablemente en su origen exclusivamente plural; y por ésta razón, un euskarólogo de nuestros días, mi estimado amigo D. Resurrección M. de Azkue, quiere que tampoco hoy sea más que plural, pero no hay razón para ello, porque del estudio del Euskera se desprende que el uso de *zu* como singular se remonta a hace más de cincuenta siglos, y no hay por qué hayamos de derogar un uso universalmente admitido y perfectamente regularizado. (O.C., 218.or.).

Inon agerian azaldurik ematen ez badu ere, agian pasarte hauetan darabiltzan arrazoi berberengatik ez zuen Aranak *Izkindearen* aditz eredu berria onartu. Ikusi dugunez, abiapuntu hipotesietan ados zeuden euskalari biok, baina ez ordea berreginiko formen erabileran. Aranak ontzat ematen zituen beharbada Azkueren eskeintzak; beste kontu bat zen, ordea, gramatika *teoriko* hortan bildurik zegoen bizkaieraz idaztera makurtzea. *Análisis...* honekin jarraiturik, berehala nabari da gogorki jazartzen zaiola Arana Azkueren eritziei: oraingoan, baina, fonetika arazoak dira aztergai —hots, Aranak «berea» zuen arloa—. Izan ere, sail honetan nekez onartzen zituen abertzaleen aitzindariak bereekin bat ez zetozen ideiak. Oraingoan, ez da inon «estimado amigo»rik azaltzen:

El Sr. Azkue, Profesor de Euskera en el Instituto Vizcaíno, es, que yo sepa, el único euskarólogo que afirma la existencia de los diptongos euskéricos *ia, ie, io, iu...* (...) y parece me que, si en ello no hay error de oído, ha incurrido el digno catedrático en una lamentable confusión. (O.C., 221.or.).

Osorik biltzen ez dugun ohar luze honetan, zalantzarik gabe ikus daiteke Aranak *Izkindea* ondo irakurria zuela, bertan eskeiniriko fonetika-ortografia sistema goitik behera kritikatzan ari bait da. Arazo hauek gure gaitik kanpo gelditzen diren arren, honelako aipuek axola digute, erakusten dutelako hasiera batetik izan zuela Aranak sortzen ari zen hiperbizkaieraren berri zehatzik. Hasieratik ere, ostera, ez zituen Azkueren proposamenak onartu; ez ortografia kontuetan —hau agerian irakur daitekeelarik bere lanetan—, ez eta aditz edo joskera arazoetan, azken atalok agerian kritikaturik ez azaldu arren, euskaraz idaztean darabilen ereduak erakusten bait digu.

Urte berean, 1894.ean alegia, idatzi zituen artikulua eta olerkiak azterturik, berriz ere egiaztatzen da Aranak bere bidea segitzen duela, hiperbizkaieraren forma edota egitura arruntenak inondik agertzen ez direla:

Geuria ixango baita itandu-erantzunezkua; baña eukiko ditu Euskerri'ko beste Errijetako gauza nagusijak eta Bizkai'ko danok. (O.C., 233.or.).

... zeuri,
 done andija,
 Bizkai-zale zerukua,
 zeure jayegunan,
 Bizkaya beti zaintzeko
 eskatuten deutsu
 BIZKATĀRAK. (O.C., 328.or.).

2.7. Aranak bazuen beraz, *Izkindea* argitaratu zenerako, bere bide aukeraturik: bide honetan, ortografia eta hiztegia dira aurreko literatur tradizioetik gehien aldentzen diren atalak; aditza eta joskera, aitzitik, tradizioari loturik daude: ez du atal hauetan aldaketa berezirik egiten. Fonetika mailan, bestalde, Mogelen ildoari jarraiki ageri zaigu Arana, bide hau azken mugaraino areagotzen badu ere. Gure eritziz, bada, Aranak axola zioten arloak landu zituen bakarrik bere bizkaiera ereduari; gainerakoak —eta «gainerako» honen barne daude aditz laguntzailea eta joskera— aurrekoen bideari atxikirik ageri zaizkigu, ikuririk gabe. Izan ere, Azkueren ideiak kritikatzean, bere lanetan aztertzen zituen arloak jorratu dizkigu bakarrik abandotarrak. Arlo hauetatik at gelditzen zena, iruzkinik ere gabe bazterten du, axolarik ez balu bezala.

2.8. Erakusten saiatu garenez, Aranaren eredu eta Azkuerena, urte beretsuetan sortzen dira biak, eta darabilgun gaian eta garaian behintzat, Azkue askozaz berrizaleago ageri zaigu, tradizio idatziari dagokionez. Ondorioz, uste dugu berezi beharreko sailak direla, mende bukaeran jaiotako eta XX.aren hasieratik aurrera zabaltzen den bizkaiera idatzi berrian, Aranak irekiriko bidea, hots, ortografia sistema eta neologismo sorta bat —edo agian hobe litzateke esatea, neologismo hoiek baino garrantzitsuago bait da, erdal kutsuko hitz guzti guztiekiko jarrera garbizalea, bere jarraitzaileek hitz berrigintzan hasirikoa jarraitu bait zuten—, eta bestetik eredu horrek biltzen duen aditz laguntzailearen sistema eta joskerari buruzko zenbait berezitasun, Azkueren eskutik sorturikoak gehien bat, hau maizegi azpimarratu ez bada ere.

2.9. Urteen buruan, haatik, Azkuek sorturiko ereduaren eragina gero eta nabariagoa egingo da Aranaren lanetan, bakanka aurki daitezkeen adibideetan lehenik, ugarituz gero, azken lanetan osoro makurtzeraino bere hizkuntza hiperbizkaieraren sistimara. Hala ere, ikusiko denez, ez da behin ere ageriko iruzkinik ematen: esan liteke ohar-kabea kasik, estarian bezala jasotzen dituela Aranak —*Izkindea* argitaratu eta urte batzutara— hiperbizkaiera antolatzen duten aditz forma hauek, denboraren ibilian bere idazkeran nagusituko direnak, bestalde. Bilakaera honen azterketari ekingo diogu hurrengo, denboraren hariari jarraiki.

2.10. Guk dakigularik, Aranaren lanetan aurki daitezkeen hiperbizkaierazko lehen aztarna, 1894.eko Urriaren kaleratu zen *Cartas a Euskófilo* izeneko artikuluan daukagu. Idazlan honetan, mende amaieran

euskalariak sarri jorraturiko lana du Aranak aztergai: euskararen tratamenduak, *zu*, *hi* eta *berori*. *Berori* tratamendua erabat arbuiatzen du, Mateo Zavalaren eritziei jarraiki:

No hay en Euskera Bizkaíno más que dos tratamientos: el familiar, llamado *itanoz*, y el respetuoso o cortés, que se dice *zutanoz*²¹.

Berori-ren sasikotasunaren alde darabilen argudio nagusia, euskal aditzak bere osagaietan izenordain honentzat marka berezirik ez adieraztea da —eta eztabaidabide honekin Zavalagan agertzen ez den planteamendua urratzen duela aitortu behar zaio—; hau frogatzeko zenbait adibide eskeintzen ditu, eta adibideotan nabari daiteke hain zuzen hiperbizkaieraren eragina garatzen hasia dela *Irakaslearen* lanetan ere, apalki eta ezustean bezala bada ere:

Luego *eu* debe traducirse por el tú del castellano.

Y *zeu* equivale a *usted*, *Vuestra Excelencia*, *Vuestra Alteza*, etc.

Ejemplos:

Venga usted = *Etoñi zadi*; *atoz*.

A Vuestra Majestad *les* le apartaremos = *Zeu alduko zautsegu*.

Vuestra Santidad ha sido por él sometido = *Zeu mendetuba zañu*.

Vuestra Merced se los tiene = *Zeuk daukatsozuz*.

Vuecencia *le* me recibirá = *Zeuk aítuko nauksazu*.

Vuestra Reverencia nos lo dice = *Zeuk esaten dauksuzu*.

Nos vendieron a Vuestra Majestad = *Zeuri saldu gindutzubezan*.

He contestado a Vuestra Paternidad = *Zeuri erantzun deutzut*.

Se le opone a Vuestra Santidad = *Zeuri jakiten yatzuz*. O.C., 388.or.).

Hemen agertzen diren aditz formak, arras zailak ulertzeko zenbaitzu, Aranak berak sorturikoak ditugu gehien bat, berandu arte iraungo zuen ohiturari makurturik, NNN formetan euskarak ez duen pertsona joko osoa berreginaz. Agian horrexegatik, forma sortuak direlako hain zuzen, irakur dezakegu *Zeuk esaten dauksuzu* hori, *Izkindearen* eredura eginikoa. Aipagarria da baita, lehenengo adibidean agertzen den *Etoñi zadi*: Aranak, tratamenduen gainean zuen eritziaren arauera —hots, *zu* singularreko errespetu forma delarik—, pluraleko marka kentzen du laguntzailean. Inon ez du jokabide honen azalpen xeherik eskeintzen, baina aurrerago ere erabiliko ditu honelako formak, gero testu idatzietan arrakasta handirik ezagutu ez dutenak, bestalde²².

(21) ARANA O.C., 386. or.: Mateo Zavalaren eritziei jarraitzen diela esatean, jakinarene gainean egiten duela esan nahi dugu; izan ere, ohar batean aipatua da *El verbo regular Vascongado del Dialecto Vizcaino* liburua, eta idazlanean zehar behin baino gehiagotan jasotzen ditu Aranak Zavalaren aipuak. Euskararen tratamenduen eta haiekiko iritzien historiarako ik. orain Javier Alberdi Larizgoitiaren *ASJU* XX-1 eta XX-2ko lanak.

(22) Aranak berak ez du azalpenik ematen, baina bere ondorengoek *Irakaslearen* jokabide hau azaltzeari ekingo diote; adibidez, Arriandiagak: «No se opone a lo dicho que a veces hallamos formas correspondientes a *zu* sin pluralizador. Así Arana-Goiri:

Ederr-ederra zara,
Geure aberrija;
Ta ederrtasun ori
Geuretzat egin da
Ezaindu gura ba-zau
Errbesteren batek,
Jaso Goiko iturrirantz
Zeure begi orrek.

Adibideok hor daudelarik ere, ohar bedi *Zeuri erantzun deutzut* datorrela komentatu ditugun ondoan. Honezaz gain, artikuluan zehar aurki ditzakegun gainerako NNN formak ez doaz hiperbizkaieraren ildotik, baizik orain arte Aranaren idatzietan antzeman dugun bidetik, adibidez:

Berori jan deutsal, cuyo jan deutsal es yo se lo he comido a él.
 Recipiente: *Deutzu* (él se lo ha a usted). (O.C., 386.or.).

Badirudi, adibide hauen argitara behintzat, Aranek ez duela lan honetan eritzi aldaketa nabaririk egin oraindik: ohizko aditz formatan, *deu-* agertzen da beti, eta bakarrik ohi ez direnetan, edo halako maila teoriko batean ari denean gutxienez ezartzen duela —*au*— erroa. Harelere, ikusten denez, bakankako adibideak baino ez dira artikuluan honetan biltzen direnak, eta, esan bezala, nolabait eguneroko hizkuntzatik aldentzen diren adibideek bakarrik agertzen dute joera analogikorik.

2.11. Aitzitik, *Cartas a Euskófilo* bezalako lan batek duen maila teorikotik ateratzean, hots, besterik gabe euskaraz idaztean, Arana orain arte ikusi dugun jokabideari jarraitzen zaio: aditz morfologia ez da inolaz ere *Izkindean* proposatzen dena, eta joskera ere aurreko literatur tradizioaren arauera doa batik bat. Honelakoak ditugu, bada, 1895. urtean zehar Arana Goirik *Bizkaifara* aldizkarian argitaratzen dituen euskal idatziak.

Aranek *Cartas a Euskófilo* ondoren idazten duen lehen euskal artikulua «Azalkixuna» izenekoa dugu, hiztegi arazoez diharduena; zehazkiago, *iratz* hitzaren erabilpen eta esanahiaz:

Ezta bat bakarik *Maitetsea*'k bere *iraspén* ofetan, *iratsi* ixentetan deuskuna: batzuk dira, eta neuk amentxe erakutsiko deutsal.

Bata da, itz onetan daguana: lastef *eratsi* eban bere arerijua; bäsuan *eratsi* niñuan gaztañak; *eratziko* aut, Mogel'ena.

Onen era egokija ezta *iratsi*; *eratsi* da, *jatsi*'tik jatoitzen dalako. *Eratsi* = *jatsi* erazo. Olantxe esaten dogu: españatafak *eratsi* difu geure lagi-zañak; udazkenengo axiak *erasten* difu ofijak...²³.

Hurrengo pasartea «Geuganantz» ipui-antzeko elkarriketatik aterea da. 1895.eko Otsaila aldekoa:

¿Zer egifen dabe of gixon ofek, beste gixasemiak lo sofotan dagozan aftian? Begira egixuz: nozik noz atara uretatik eta jaso egifen difube baiak, zeintzubetan igifuten dira ibayetako afaintxo txiki ta me batzuk. Onek beronexek dira, jangai zalagafija ixatiagañik, lua galazoten deutsalienak gixon oferi²⁴.

Así también lo hemos usado nosotros muchas veces. Obedece ello a una corrección sencilla del lenguaje actual. *Zu* es un verdadero singular en su significado y uso: luego es un solecismo gramatical darle sufijos pluralizadores, solecismo que se corrige suprimiéndolos». (ARRIANDIAGA 1907, 84. or.).

(23) ARANA O.C. 442. or. (lehen aldiz *Bizkaifara*, III urtea, 19. zenbakia, 1895.eko Otsailaren 20an.).

(24) ARANA O.C. 455. or. («Geuganantz» ere *Bizkaifara*, III urtea, 20. zenbakia, 1895.eko Otsailaren 2an.).

Berriz ere, ez aditz formak bakarrik, baizik joskera bera ere, Azkuek garai hauetan eraikirik duen eredutik urruti samar ageri dira. 1895.eko Martxokoa dugu hurrengo idatzia: «¡Au da aukerea!» izenburu duena, hauteskundeak gai dituen:

Siñiskofegijak dira bizkañafak. Esaten badeutse edonok eltzen yakuela euretara eurei on egiteko, laster ta ufen siñisten deutsae.

Baña au ezta txañena. Gero, eurek artu ditubenak, igoten bai dira agindegijetara... an dabiltz urte batzubetan... an ikusten ditube... baña ¿zer egiñik? Bizkaya'alde ezebez; bai azko Bizkaya'kalte²⁵.

Urte bereko Uztailean ematen ditu Aranak argitara «Bizkai seme bi» izeneko elkarrizketa-antzekoak; nahikoa luzeak izaki, ez da hauetan ere *Izkindearen* inolako oihartzunik antzematen:

Esango deutzut zuri, onek zeuk ondo adiñuten diñuzula dakidalako. ¡Ai, Kosemari! Zure gurasuak azi zinduben kiristiño on eta bizkañaf zintxua ixateko. Baña zuk, lagun motz edo motzatuakin ibiliña, aztu diñuzu gurasuen erakaspak: olan, autu dozu, ezkontzeko, neska zoro bat, begira bagarik ez eletxale ta etsezalia badanez, ez odol afortza bere zanetan badaukanez²⁶.

Uztailean argitaratzen da «Lagi-zará» izeneko artikulaska ere; adibide eskeintze honetan gehiegi ez luzatzeko, nahikoa izango da idazlan honen lehen esaldia hona ekartzea:

Gure *banderako* itz onek uleñtzen diñube lau gai²⁷.

Azkenik, Irailaren hasieran *Bizkaiñara*ren atarian agertu zen eske-lak, eta honen ondorengo testuak ere, garbi asko erakusten digute Aranak gutxi gora behera finkaturik zeukala bere bizkaiera eredua, Azkue-renetik arras berezia, eta aurreko literatur ondareari (batez ere Mogen ildotik) lotzen zitzaiona:

BIZKAI-BURU-BATZARAK eskatuten deutse Bazkide guztijei, bizkañaf zintxo ofen arimiaren alde, afen-egiteko Jaungoikuari. Beronek sariñuko deutse Zeruban²⁸.

2.12. Testu bakoitzetik erakusgarri txiki bat bakarrik eskeini dugun arren, azpimarratu nahi genuke ez dela idatzi guzti hauetan hiperbizkaierazkotzat jo daitekeen tasunik bat ere. Honela, NNN aditz formak *deu-* motakoak izateaz gain, eta *dauz* bezalako forma analogikoen ez agertzeaz batera, Aranak *-it-* plural marka duten aditz forma askotxo erabiltzen ditu, garai honetan erabat gipuzkoartzat jotzen zirenak, esaterako *niñuan* lehenengo adibidean, *diñube* bigarreanean eta hirugarreanean, *diñuzu* laugarreanean. Beraz, Aranak bizkaitartzat jotzen ditu, garaiko euskalari gehienen eritziaren kontra, *-it-* marka duten NN aditz formak, beste markarik gehitu gabe. Ikusi dugunez, baina, eritziarik he-

(25) ARANA O.C. 544. or. (Baita *Bizkaiñara*, II urtea, 24. zenbakia, 1895.eko Martxoaren 31.).

(26) ARANA O.C. 634 eta 636. or. (*Bizkaiñara*, III urtea, 30. zenbakia, 1895.eko Uztailearen 7a.).

(27) ARANA O.C. 650. or. (*Bizkaiñara*, III urtea, IV eranskina, 1895.eko Uztailearen 21a.).

(28) ARANA O.C. 678. or. (*Bizkaiñara*, III urtea, 32. zenbakia, 1895.eko Irailaren 5a.).

datuena zen bizkaierazko aditzaren plural marka bakarra -z- zela, eta zenbait formatan agertzen zen *-it-* marka gipuzkeraren eragina zela²⁹. Azpimarragarria iruditzen zaigu, neurri berean, Aranak darabilen joserera, nahiz agian eman ditugun adibideetan ez den behar bezala antzematen. Hala ere, badugu *zein* bidez eraturiko erlatibo bat bigarren partean; testuok osorik bilduz gero, askozaz gehiago lirateke³⁰. Honen ere bereizketa nabarmen bat ezartzen du Aranaren eredu eta Azkuerenaren artean; hain zuzen nahikoa hedaturik zebilen joeratik aldentzen delarik Arana.

1895. urtean dagoeneko, bada, Azkueren eraginaz itxuraberritzen ari den literatur bizkaieraren eraginik ezin nabari daiteke Arana Goiriren lanetan; Aranak aurreko ereduari eutsirik irauten du (morfologia eta joskerari dagokienetan, noski). Honen arauera, gorago aztertu dugun *Cartas a Euskófilo* artikulua berezia da, nolabait eten bat ezartzen duelarik. Gure eritziz, Aranak garai honetan nahikoa garbi bereizten ditu hipotesiak eta benetazko hizkuntza: hipotesien aldetik, bada, eta teoria mailan, Azkuek bere eraiketan erabilitako ideiekin bat letorke; benetazko euskara, baina, arazo guzti hauetatik banatzen du: honela, bada, hiperbizkaierazko formak euskara *gai* duten idatzietan ageriko lirateke, baina ez euskara *bide* dutenetan. Beraz, 1895. urterarte Arana Goirik darabilen bizkaiera eredu hauxe dugu; Azkueren ikuturik gabeko eredu, ikusi dugun bezala.

2.13. 1896. urtean argitaratu zuen Aranak bere euskarari buruzko lanik garrantzitsuena: *Lecciones de Ortografía del Euskera Bizkaino*, zeinean biltzen bait dira abandonotarrak euskal alorrean landu eta garatu zituen ideiak³¹. Liburuska honen inguruan eratu zen gehienik, «Sabinarren eskola» deitu izan dena³². Lan honetan, berriz ere, aurreko «Cartas a Euskófilo» artikuluan antzeman dugun jokabidea darabil Aranak: lan bi hauetan euskararen gainean ari da, euskarari buruzko

(29) Adibidez, eta Aranak irakasle izan zuen euskalari bat aukeratzeko, hauxe da Campionek here dramatikari darabilen eritzia: «Las formas objetivo-plurales ostentan el verdadero pluralismo bizcaino del objetivo, el afijo z, pero en concurrencia con el que ya conocemos *it*, que es aquí pleonástico. Existen otras formas sin dicho pleonismo: *dodaz, dozuz...*» (CAMPION 1884, 562. or.). Edota garbiago den hurrengo hau, *nituzan, zituzan* eta antzeko aditz formak komentatzean: «La 1.ª persona está sacada del guipuzcoano, pero se halla pluralizada objetivamente á la bizcaina con z pleonástica, y lo mismo les acontece a las 3.s de ambos números. La 2.ª del singular y la 1.ª del plural proceden igualmente, del guipuzcoano, pero no de las objetivo-plurales, sino de las objetivo-singulares, de las cuales difieren por la pluralidad del objetivo». (CAMPION 1884, 584. or.).

(30) Hona hemen adibide nabari bat: «Gura badozu orain, irakufilia, jakin ze zer dan *ikuri-itxa*, iraspén onetan ikusi dozuna, esango deutzut irakufi'tixe atara dodala». (ARANA, O.C. 443).

(31) *Lecciones de Ortografía del Euskera Bizkaino* (Bilbao: 1896, Tipografía de Sebastián de Amorrortu). Guk erabili duguna: ARANA O.C. 810-982. or.

(32) Aranaren jarraitzailerik garrantzitsuenetako batek, Luis de Eleizalde, agerian jarri zuen hitzon bitartez liburu honek eskola honetan zuen esan nahia: «Ah! tenemos, por ejemplo, encerrada en muy pequeño volumen, una de las más grandes obras que ha producido la Euskeralogía moderna, las *Lecciones de Ortografía del Euskera Bizkaino*; libro que, bajo su modesto título, es todo un esfuerzo colosal de inteligencia y de energía; pues, muy posible será que puedan contarse con los dedos de las manos los vascos que se hayan tomado el trabajo de leer ese libro y de meditarlo como se merece. A ciencia cierta, son muchísimos, son legión, los vascos que ni siquiera hayan oído hablar de tal obra, ¡y se dicen patriotas, y se creen ilustrados! A bien que se sentirían molestados si se les supusiera ignorantes de que ha existido un Cervantes y que ese tal ha compuesto un Quijote, y valen más las *Lecciones de Ortografía* que diez mil *Quijotes*». (ELEIZALDE, «Nuevos apuntes acerca de las conjugaciones simples» in *Euzkadi* 1906, III, 7. zenb.). Izan ere, Aranatarren eskolako buruen lanak aztertzean garbi ageri da Eleizalde liburu honen ezagutza sakonaz dioena, eta orain har Arana Goiriren euskal lanei buruzkoa egia dela: ezagutua baino areago, aipatua den izena baita Arana Goirrena, jokabide honetan bere jarraitzailerik sutuenak ere barne gelditzen direlarik maiz.

teoria sortzen; beraz, berriz ere aurkitzen dugu, aditz morfologiari dagokionez behintzat, eredu biren arteko zabunkatze antzeko hori: bate-tik, orain arte aztertu ditugun testuetan darabilen aditz sistema bera azalduko zaigu, eta bestetik, noizean behinka, hiperbizkaierazko aditz formak aurkituko ditugu aurrekoen ondoan.

2.13.1. Honela, bada, hitzek idazkeran onar ditzaketan zatiketak azaltzean, «Pe-ru'ri e-san-go dau-tsot» bezalako adibide bat aurkitzen dugu (O.C. 1896, 866.or.) berriz ere aditz formari buruzko iruzkinik gabea. Zenbait orri lehenago, ordea, «Letras. Sonidos usuales.» kapitulu-luan, «*deusk* (te lo ha, masc.)» aditz forma irakur dezakegu (O.C. 1896, 828.or), berriz ere inolako oharrik ez daramala. NNN formekin jarraitzeko, *Lecciones...*-en zehar aurki genitzakeen gainerako adibideak hauexek ditugu: «*ari saldu deutso* (a aquél se lo ha vendido)», «Reglas generales de Fonética» atalean (O.C. 1896, 909.or.); hurrengo biak liburuaren bukaerako gehigarrietakoak: lehena, II. gehigarrikoa, «*Suma de los errores e inexactitudes del folleto del señor Azkue*» izenburu duena:

¿Quién ha oído, por ejemplo, decir *as-tua* por *as-tu-a* (el asno), *deu-tzue* por *deu-tzu-e* (le han a usted), *zu-luok* por *zu-lu-ok* (estas cuevas, etc.?) (O.C., 1896, 951.or.).

Bigarrena, oharren atalean aurki daitekeena:

Si uno dice *atzo*, que es *ayer*, por *anciana*, que es *atso*, y escribe *atzo batek esan daust ori* (un *ayer* me ha dicho eso), no falta a la ortografía, porque *escribe como pronuncia*: falta al léxico o voces de la lengua, porque *pronuncia mal*. (O.C., 1896, 962.or.).

Oharrok osorik biltzen ditugu, ikus dadin nola erakusgarri gisa erabiltzen ari garen aditz forma guzti hauek zeharbidez bezala agertzen diren, Arana ez bait da aditzaz ari, baizik eta fonetika-ortografiaz soil-soilik.

2.13.2. NN aditz formei dagokienez, *Lecciones*-ek ageri duen egoera berdintsua da: *-it-* pluralgilea da gehienik aurki daitekeena, baina badira ondoan *-z-* marka bakarrik daramaten zenbait adibide, bakanka bada ere:

Ley D.—Entre *u* y vocal subsiguiente se intercala una *b*.
Ejemplos: *eguberdi* por *eguerdi* (mediodía), *diñube* por *diñue* (los han)... (O.C., 1896, 889.or.).
de *zaitut* (he a ustedes) *zañut*.
de *ditut* (los he) *diñut*. (O.C., 905-6.or.).

Eta hauen ondoan: «*au ta ori ikusi dodaz Aberijaren arerijoen artian*». Beraz, badirudi, adibideen arauera, Aranak ez duela inolako oztoporik *ditut* bezalako forma baten ondoan *dodaz* erabiltzeko: biak dauzka bizkaitartzat. Honelako jokabiderik ezin aurki daiteke aditzaz kezkatu ziren aurreko eta garaiko euskalarien artean, ez Campionengan (ikus honetarako 29. oharra), eta ez Azkueregan, esaterako. Izan ere, Ara-

naren idatzietan ez da gainerako euskalarien lanetan antzeman daitekeenaren neurriko kezkarik ageri, euskalkiei dagokienez: Hots, euskalki bakoitza tasun batek duela bereizten, eta ezinezkoa dela zeregin bera duten tasun ezberdin bi (gure kasurako *-it-* eta *-z-* pluralgileak) euskalki berean agertzea³³. Esan daiteke, aitzitik, abertzaleen aitzindariak, agian aditzaren gaia jorratuegi ez zuelako edo, uste zuela bizkaieraz bazeudela aditz sistema bi, azpieuskalkien arauera banatuak: bate-tik *-it-* pluralgilea zuena, eta bestetik *-z-* marka zerabilena. Honelako zer-bait uler daitekeela uste dugu *Lecciones...-eko* «La Fonética en el metro del verso» atalean egiten duen hurrengo iruzkinean:

3.ª *La de poder emplear en una misma composición voces de distintas variedades del dialecto en que se versifique.*

Ejemplo: Itxaftu zaiz, bizkatafak;
Aupa, euskeldun gustijak.
.....
.....
.....
Defuten gatube.

(A la flexión verbal *zaiz* o *zadiz* corresponde en rigor la *gabez* en lugar de *gatube*, la cual corresponde a *zafe*)³⁴.

Aipu honen haritik, beraz, atera dezakegu Arana ez zela jabetu, nolabait esateko, Azkuek *Izkindea* idaztean zuen egitasmoaz, hots, bizkaiera «garbiaren» eraketaz, herriak zerabilenetik abiatuz³⁵. Areago esango genuke, Aranak aditz forma hauen arteko aukeran bizkaieraren aldagarrien arteko aukera bat baizik ez zuela ikusi. Honen frogatzera letozke, gure eritziz, han hemenka bil daitezkeen zenbait iruzkin, adibidez:

Es elipsis muy frecuente en Bizcaya [bokale arteko *-g-*ren ezabaketaz ari da]. Ese AO es la forma intermedia entre el AGO de las flexiones reales bizkainas y el AU del vaskón guipuzkoano. Si la *elipsis arbitraria* AO permanece, acabará por hacerse *concisiva* en AU, y dirán los bizkainos DAUZ (están) por DAGOZ, como los guipuzkoanos dicen ya DAUDE por DAGODE. Las flexiones de EGON (estar) llevan pues, camino de confundirse con las del auxiliar activo y es preciso evitarlo. Si no, DAU significará a la vez *lo ha y está*; DAUZ, *los ha y están*; GAUZ, *nos ha y estamos*, etc. Conviene, pues, decir DAGO, DAGOZ, GAGOZ, y no DAO, DAOZ, GAOZ³⁶.

(33) Esan gabe doa euskalari guzti hauen atzean Bonaparte printzearen itzala dabilela, eta bera-ekin batera dialektuen erizpide orokor bat, zatikatua eta zehatza. Bonaparteren mapan koloreak nahasten ez diren bezalaxe, euskalkien tasun bereizgarriak ere ezin nahasturikoak ziren era berean. Hau da Campionen hitzon azpian datzan erizpidea: «Es verdaderamente curiosa la insistencia con que la lengua bascongada viene marcando epentéticamente un plural en las flexiones de esta categoría. Las que ahora tenemos a la vista lo han redoblado: *it ó tu y z*». (CAMPION, 1884, 564. or.).

(34) ARANA O.C., 1896, 930. or. Aranarentzat, bizkaieraz ez zegoen azpieuskalkirik, bakarrik aldagarriak; berak *variedades* deitzen zituenak. «El bizkaino se habla en Bizcaya, la parte occidental de Guipuzkoa y la region *euskeldun* de Araba; es el que más se diferencia de los otros, y también el más uniforme, pues no comprende subdialectos, sino sólo variedades». (ARANA O.C., 1896, 821. or.).

(35) Izan ere, Azkueren helburua, LAKA 1986b-n ikusi denez, ez zen herri-euskara bildu eta arau-tzea; herrian edo, bere hitzetan *diarrean* bizi den euskara, «nahastua» litzateke. Zentzu honetan, Arana ez da konturatzan Azkuek urratu duen bidearen zernolaketasunaz, oraindik bederen.

(36) ARANA O.C., 1896, 877. or. Ohar bedi, baina, berak *ditu* eta antzekoak darabiltzala, baita bizkaierazkotzat ere.

Izan ere, aipu honetan ematen da, guk dakigularik bederen, Aranak erabiltzen duen lehenengo *dauz* formaren agerraldia. Bere hitzek adierazten dutenez, bestalde, erabat bizkaitartzat jotzen du forma hau, berak idaztean erabili ohi duen *ditu*-rekin batera; honezaz gain, ez dago inolako bereizketarik hizkuntza mailari edo bizkaitartasunari dagokionez, ez eta ere formen jatorriasunaren gaineko iruzkinik.

2.14. Bestalde, nahikoa adierazgarri gertatzen da, Aranak Azkuek antolaturiko aditz sistimaz zuen eritziaz jabetzeko, *Vizcay'tik Bizkai'raren* inguruan *Bizkaiñaran* idatzi zuen ondoko hau:

El Euskera de *Vizcay'tik Bizkai'ra* es castizo, pero no el llamado literario y tenido por correcto y elegante, sino el usual de la villa de Lekeitio y sus cercanías: y aplaudimos al autor por haberlo preferido á aquél. (O.C., 488.or. eta *Bizkaiña*, 1895-2-17, III, 21.zba.

Ez dakigu zehazki zein euskal ereduz ari den Arana «el llamado literario y tenido por correcto y elegante» hori aipatzean; baina *Vizcay'tik Bizkai'ran* Azkuek darabilen euskara erdua ez da egiatan Lekeitiokoa. Izan ere, lan hau bere Katedrako ikasleek antzestu zuten 1895.ean, jakina denez, eta bertan *Izkindearen* zantzu nabarmen asko antzeman daitezke: aditzari dagokionez bederen, hiperbizkaieraz idatziriko lana da erabat:

Txomin ene semia, ¿estiraustak ezer? Zer egin daut nik onetara ni lorpetu ta atsekabetuteko?

Nok irakatsi dautsa Txomiñi alper ganora bakua ixaten?³⁷.

2.15. Berak inoiz argitaratu ez bazuen ere, badugu Aranak bizkaierazko aditzari buruz idatziriko lan bat: «Clasificación del verbo bizkaino». Aranak ez zuen lan hau burutzerik izan, eta berak hil ondoan utziriko eskuizkribuen artean agertu zen; esan dugunez, Luis de Eleizalde argitaratu zuen lehenik, eta gero Manuel Arriandiagak, zenbait oharrez orniturik (ikus 1.3.3. atala eta 9. oharra). Lan honetan biltzen da gehienik Aranak bizkaierazko aditzaz (eta oro har euskarazkoaz) idatzi zuena, zeren, orain arte ikusi dugunez, bidenabar baizik ez da aditz laguntzaileari buruzkorik aipatzen bere gainerako lanetan.

2.15.1. «Clasificación del verbo bizkaino» delako lan hau noizkoa den ez dakigu, baina Aranak idatzi honetan darabiltzan aditz laguntzaileen arauera, ez dirudi 1896. urtea baino beranduago idatzia denik. Iku-siko dugunez, 1897. urtetik aurrera, *Egutegi Bizkaiñatik* aurrera hain zuzen, Aranak erabat aldatzen du aditz laguntzailearen sistema, eta hiperbizkaierazkoa hartzen bete-betean (ikus honetarako 2.9. atala). Al-

(37) ARANA O.C., 479-480. or. Ez dugu *Vizcay'tik Bizkaira*-ren testu orijinala lortzerik izan; Aranak biltzen dituen pasarteek, ziur asko, ortografiako ikutuak jaso dituzte. Aditza, osteraz, ez dirudi aldatu denik, guk agertzen ditugun forma hoiak ez bait zituen Aranak garai honetan erabiltzen. Azkue-ren eskutik etor litezke bakarrik. Beste adibide bat ere badugu Aranak jasoa:

Betoz otzara, betoz aratzak

Araína dator ugari:

Gaufko itxasuak poztuko *dautsa*

Begija mandazainari. («Canciones de *Vizcay'tik Bizkai'ra*, *Bizkaiña*, 24 Marzo 1895, III n.º 23).

Ez dator Lan Guztietan bildurik.

daketa honen berri ematen saiatzen ari garenez gero, ezin saihestuzkoa da Aranak aditzari buruz idatzi zuen lan bakar honen azterketari ekitea. Halere, esan dezagun alde zurretik, aditz nagusiaz ari dela gehienik abandotarra; ez da asko laguntzaileez esaten duena.

2.15.2. Lanak hiru atal nagusi ditu: 1. «Clasificación del verbo bizkaino», idatzi osoari izena ematen diona. 2. «Clasificación de las conjugaciones». 3. «Organismo de la conjugación», azken hau bukatzeke utzi zuena.

Lehenengo atala da luzeena, eta baita landuena; bertan, aditz nagusiak sailkatzen ditu Aranak, hiru erizpideon arauera:

Tres distintas clasificaciones admite el verbo bizkaino, a saber: 1.ª, *clasificación morfológica*; 2.ª, *clasificación morfológico-significativa*; 3.ª, *clasificación significativa*. (O.C., 2324.or.).

Aditz nagusia da hemen Aranak ikergai darabilena; *Clasificación morfológica* sailean, «sólo cabe atender a la forma o manera de terminar el vocablo llamado verbo»³⁸. *Clasificación morfológico-significativa* sailean, berriz, Astarloagan sustraia hartzen duen zatiketari ekiten dio: «En orden a ese origen, divídense los verbos en primitivos, derivados y compuestos»³⁹. Esan genezake sailkapen honetan agertzen dela Aranak aditzaren alorrean eginiko berrikuntzarik garrantzitsuen, eta bere ondorengoek jarraituko zutena: *bijau* atzizkia, edota *indu*, *katu* bezalakoak (ik. O.C. 2328-39). Aditz konposatuetan *Izkindearen* oihartzuna, antzeman daiteke, Aranak eskeintzen duen sailkapenean; honela, *egiten* eta *izan* eskatzen duten aditzak bereizteko erabiltzen duen erizpidea Azkuerena bera da, definizioetan ikus daitekeenez:

2.ª OPERATIVOS. Son los que expresan que se ejecuta u obra la significación de su nombre componente, el cual es siempre un sustantivo o un adjetivo sustantivado, o bien una voz onomatopéyica.

Caracterizalos el verbo *egin* (hacer)⁴⁰.

3.ª SENSITIVOS. Son los que denotan que la significación del vocablo de que se derivan se *siente* o experimenta. El nombre componente es siempre en ellos un sustantivo que indica afección o sensación.

Los caracteriza el verbo *ixan* (ser) que en ellos tiene la significación de *sentir*, y no propiamente la de *haber*⁴¹.

2.15.3. Izan ere, interesgarria litzateke Aranaren lan honek Astarloari eta Azkueren *Izkindeari* zor diena neurtzea, hala nola berarena den emaitza, eta batez ere honek izan zuen eragina bere jarraitzaileen artean⁴². Gure egitasmoaren mugetatik kanpo eramango gintuzke ho-

(38) ARANA O.C., 2324. or. Hurrengo zerrendak ageri duenez, «el vocablo llamado verbo» aditz nagusia da kasu honetan.

(39) ARANA O.C., 2337. or. Gogora bedi *Izkindeako latorriz atalduko aditzak*, LAKA 1986b-n, 2.2.3 atalean.

(40) ARANA O.C., 2340. or. Erka bedi *Izkindearekin*, LAKA 1986b-n, 2.2.3 puntuan.

(41) ARANA O.C., 2341. or. Erka bedi LAKA 1986b-ko, 2.2.3 puntuan agertzen den definizioarekin.

(42) Lan guztian zehar saiatu gara nolabait antzekotasunik nabarietak azpimarratzen. Hala ere, asko eta asko da esan gabe gelditzen dena, eta gehiegi gutxietsi da Azkueren «mi pobre primogénita» delakoak izan zuen eragina. Eraginaren arauera eskeini beharko litzaiotke bere lekua Azkueren lanak aipatzerakoan, eta honela egingo balitz, ziur nago ezagunagoa izango litzatekeela egun, erdi-ahantzirik dagoen garai honetan.

nelako saioetan abiatzeak, baina; beraz, aditz laguntzailearen morfologia izaki gure gaia, Aranak hortaz dioskunera mugatu behar gara oraingoan.

2.15.4. Lehenengo atalaren hirugarren saila, *Clasificación significativa* izenekoa, intesgarria gertatzen da gure alorrari dagokionez. Bertan, Aranak *izan* aditzari buruzko iruzkin luze bat egiten du, neurri batean *Izkindeak* aditz honetan dioena biltzen duelarik; baina hau baino azpimarragarriago begitantzen zaigu trantsitibotasunaren markaz hitz egitean honen erroari buruz esaten duena:

El verbo *ixan* (ser) tiene dos distintas significaciones: una la de *existir*, y por ella se llama *sustantivo*; otra, la de aplicar, a un sujeto, un predicado o atributo, y por ello se llama *copulativo*. *Jaungoikua da* (Dios es o existe) es ejemplo de lo primero; *Jaungoikua deuna da* (Dios es santo) es ejemplo de lo segundo.

Como *copulativo*, el verbo *ixan* (ser) se resuelve con el verbo *haber*, que representaremos por su raíz *eu*, que en su origen fue *au*; al efecto, no hay más que convertir en adjetivo abstracto el adjetivo concreto que en aquél significa al atributo. Así, *Jaungoikua deuna da* (Dios es santo) es lo mismo que *jaungoikuak deundasuna dau* (Dios ha santidad). Más aun este *au* (haber) se resuelve a su vez con el *ixan* (ser): *Jaungoikua da deundasunaren eu-le* (Dios es habente de santidad).

Por esto, todos los verbos equivalen a *l+ixan*, representando con *l* el adjetivo que cada cual contiene, y solos los transitivos a *l+au*. Así: *igan* (ascender) es *igale-ixan* (ser ascendente); *irakuñi* (leer) es *irakuñle-ixan* (ser leyente) y *bera irakuñi neuk* (leerlo yo) es *bera irakuñtzen au neuk* (haberlo yo en leer o leyendo) y beraren *irakuñle neu ixan* (ser yo leyente de ello). EJEMPLOS: *neu natoñ* (yo vengo) es intransitivo y equivale a *neu naz etoñle* (yo soy viniente); *ori dantzut neuk* (yo oigo eso) es transitivo y equivale a *neu naz oñen entzule* (yo soy oyente de eso) y a *ori entzuten daut neuk* (eso lo he oyendo yo)⁴³.

Aranaren hitz hauek interesgarriak dira alde askotatik; muga gaitzen baina *au* erroaren arazora hertsiki, honetan biltzen bait da azken batean hiperbizkaierak NNN formetan egiten duen berrikuntzaren koska. Lehenago ere ikusi ahal izan dugu Aranak onartzen duela, hizkuntzaren historiari buruzko hipotesi gisa, *au* zela aditz trantsitiboek zeukaten erroa bizkaiera zaharrean (ikus 2.4. atala); baina hemen azaltzen da garbienik eritzi *au*: «el verbo *haber*, que representaremos por su raíz *eu*, que en origen fue *au*». Halere, aurrera jarraitzean, *au* erroa da Aranak aipu honetan gehien erabiltzen duena: «solos los transitivos a *l+au*.»; «*bera irakuñtzen au neuk* (haberlo yo en leer o leyendo)»; eta azken adibidea da honi dagokionez nabariena: «*ori entzuten daut neuk*». Hipotesi historiko bezala, *daut* forma ez da berria Aranaren lanetan, eta bere iturrietatik jasoriko eritzia litzateke azken batean:

Forma real: *daut* (lo he)⁴.

(43) ARANA O.C., 2345. or. Erka bedi LAKA 1986b-ko 2.1. eta 2.4. atalekin.

4. Forma no usual anterior al DOT bizkaino (que obedece a *metátesis modificativa pura arbitraria*) y al DUT laburdino (que se debe a *metátesis modificativa elíptica arbitraria*); así como la forma tampoco usual DEUT, degeneración de DAUT, es la anterior a la guipuzkoana DET, que existe por *metátesis modificativa elíptica arbitraria*. La DVT zuberuana es efecto de *degeneración* de la DUT laburdina, ya que la vocal mixta *v* es inferior en amplitud a la *u*, e intermedia entre ésta e *i*, por ser combinación de ambas. (O.C., 1896, 875.or.).

2.15.5. Baina orain arte, ondo azpimarraturik esan du Aranak beti, aditz forma hauek ez direla erabiliak, «no usuales». Aitzitik, komentatzen ari garen pasartean, *daut* forma inolako iruzkinik gabe ageri zaigu, eta lehenengo aldiz adibide batean erabilirik. Izan ere, pasarte hau *Izkindeak* bizkaierazko aditzaz dioenetik nahikoa hurbil dabil: *izan* eta delako *eu* (*haber*) hoiek lotzean, laguntzaile bakarraren hipotesirantz esan daiteke abiatzen dela Arana. Laguntzaile bakar bat, trantsitibotasunaren arauera erroa aldatzen duena eta trantsitiboa denean *au* ezaugarria duena orain aldian ⁴⁴.

Hala ta guztiz ere, Aranak gorago ikusi dugun jokabidea darabil oraindik aditz laguntzaileei dagokienez: zabunka ageri zaigu forma «garbi» eta forma ohituen artean. Honela, hurrengo orrialdean, «igartzen dot» (O.C. 2347.or.) aurkitzen dugu adibide bezala, «Clasificación de las conjugaciones» atalean, eta aurrerago, «saltzen ditugu» (O.C. 2348.or.). Esan daiteke, berriz ere suma daitekeela Aranak orain arte ibili duen zalantza forma teoriko eta erabilien artean. Hurrengo sailean, *zu* eta *hi*-ren erabileraz diharduelarik, honoko hauek eskeintzen zaizkigu «Flexiones corteses» ataleko adibideen artean:

irakusi deutzut (se lo he mostrado a usted) *emon deust* (me lo ha dado) ⁴⁵.

Era berean, idatzian aurrera eginez, aurki genitzakeen NNN formak *deu*-moetakoak dira, eta *-it*-markadun NN formak ere badira ⁴⁶.

2.15.6. Lanaren azken atalean aztertu asmo zuen Aranak aditz laguntzailearen morfologia, «Fases de la conjugación» izenburuaren pean; zoritxarrez, hemen bukatzen da bere izkribua, eta izan zitekeenaren zirriborroa besterik ez zuen utzi, zehetasunetan sartzeke:

Llamo *fases* al conjunto de las flexiones en que, variando la persona *pasiva* dentro del tiempo, queda fijada toda otra que en la flexión haya, sea activa o receptiva.

Por ejemplo: *ekati dau* (lo ha traído) y *ekatiko dogu* (lo traeremos) son flexiones activas de la misma fase del verbo *ekati*, puesto que la persona *pasiva* es la misma (él), y no hay *receptiva*; por lo demás, pertenecen a tiempos diversos (*pretérito* la primera, y *futuro* la segunda), y son flexiones de distintas personas

(44) Gogora bedi LAKA 1986b-n 2.4. atalean azalduko.

(45) ARANA O.C., 2349. or. Elizalde, ondoko ohar hau eranstean dio Aranaren testuari: «Hoy se emplea, entre los literatos, de preferencia la raíz *au*, y así *dautzut*, *daust*, *yaustak*, *yaustan*...».

(46) Ikus bitez, esaterako, ARANA O.C., 2352. or.: *Berak emon deustse ori* eta 2356. or.: «lagi ta izkerea *irakusten ditut*».

activas (tercera singular la primera, primera plural la segunda). (O.C., 2358.or.).

Halere, azpimarragarria da pasarte hauetan aurkitzea, hain zuzen, lan honetan hiperbizkaieraren arauera sorturik ematen diren aditz forma urrietarik bat:

Las fases se pueden clasificar en *puras* y *receptivas*, según excluyan o no persona receptiva.

La flexión *ekafi dau* (lo ha traído) pertenece a la fase *pura*, puesto que carece de persona receptiva; en cambio, *ekafi daust* (me lo ha traído) pertenece a la fase receptiva, puesto que posee la persona receptiva *neuri* o *neri* (a mí). (*Ibidem*).

2.15.7. Ezer gutxi gehiago da zirriborro honek eskeintzen diguna. Pasibo/aktibo zatiketa aipatu ondoren, adibide bi ematen ditu, eta hor bukatzen da Aranak laguntzailearen egituraz idatzitakoa. Ez dugu, beraz, zuzeneko argibiderik; zeharrekoek baliatu behar gara nahi ta nahi ez: Aranaren euskal testuak, eta bere idatzietan barrena tartekaturiko oharra, orain artean egin dugun bezala⁴⁷.

2.16. *Lecciones de Ortografía* oraindik kaleratzen ari zela argitaratu zen *Egutegi Bizkaiafa*. Arana Goiriren bizkaiera ereduak 1896.etik 1897.era egiten duen jauziaren lehen lekukoa. Honela adierazten du behintzat, *Lecciones*-ek azken orrialdean dakarren *nota bene*-ak:

Egutegi Biskaiafa salió a la luz entre los pliegos 6 y 7 de este libro. Desde este momento todas las publicaciones euskéricas bizkainas de esta Casa Editorial irán con la ortografía y la fonética general aquí adoptadas. (O.C., 982.or.).

2.16.1. Baina ortografia eta fonetikaz gaindi doan aldaketa dago une honetatik aurrera. Aditz sistema erabat hiperbizkaierazkoa da *Egutegi Bizkaiafa*ren eta baita bere ondoren Aranak idazten dituen guztietan. Are gehiago dena, orain arte zalantzak eta definiziorik ezak itxuratzen bazuen Aranaren bizkaiera idatzia aditz laguntzailearen erabilerari zegokionean, 1897.etik aurrera behin ere hutsik egin gabe erabiliko ditu abandotarrak hiperbizkaierazko formak, zehazki eta zalantzarik gabe muga daitekeen paradigmaren arauera.

Urte honetan desagertzen dira, bada, gehiago ez agertzeko, *-it-* pluralgiledun aditz formak eta *deu-* moetak NNN laguntzaileak. Hauekin batera doaz, joskerari dagokionez, galdetzailez eginiko menpeko perpau-sak: nekez aurkituko da honelakorik *Egutegi Bizkaiafa*ren ondorengo idatzietan. Hizkuntz ereduaren aldaketa bat batekoa da, bitarte-mailarik gabea.

2.16.2. *Egutegi Bizkaiafa*ren ondoren argitaratu zuen *Umiaren lenengo aizkidia* dugu aldaketa honen erakusgarri osoa: liburus-

(47) Bere eskuizkribu hau bertan behera utzi zuen Aranak, beste noizbait bukatzeko agian. Hau da Aranaren letraz idatzirik dagoen azkena, argitaratzaileek diotenez: «Las fases pasivas son siete, por cada uno de los tres géneros cortés, familiar masculino y familiar femenino, a saber:».

karen atarian gurasoei egiten zaien gomendioa gainbegiratzea nahikoa da Aranak egin duen bide-aldatzeaz jabetzeko:

Zubei opaltzen dautzuket ingufiti au ta emoten dautzuket, zuben seme-alaba edo sengijen izkerea euren abendearen izkerea izan dedintzat, zuben odolaren izkerea gustiz edefa, zañ-zaña, beste gustijak baño edeñago ta zañagua... gusti-gustirik gaxoena! (...)

Eta adifu: zuben seme-alabaok ezpa-dabe ikasten erdelefiko izkerea, erdera zantaña, eztabez ikasiko erdeldunen ekandu okeñak bez; baña zuben umioi ezpadautsezube irakasten zein dan euron Abefija, ta euzkeraz, euron izkerea dalako, egin biañ dabela, zuben umiok eztabe mañeko euron Abefija, eztabe etsiko euron izkeratzat euzkerea, ta auxe itxiko dabe, Ludñik ibiltzeko obia dana ikasteko. (O.C., 1017.or.).

2.16.3. Aurreraxeago, liburu honetako «XLIV Ikaskixuna» irakurtzean, Aranak eskeiniriko NN aditz formen paradigma aurkitzen dugu, 1897 baino lehenagoko idatzietan erabilitako hartatik zeharo aldentzen dena:

berak dauz	eurek dabe
berak dau	eurek dabez
berak nau	eurek nabe
berak gauz	eurek gabez
berak zau	eurek zabe ¹
berak zauz	eurek zabez
berak au	eurek abe
berak auz	eurek abez ¹
berak euzan	eurek ebezan
(...)	

1. Era onek eztira entzuten gauñ. (O.C., 1046.or.).

Izan ere, *Izkindeako* paradigma berbera dugu hau. Aranak, aitzitik, zenbait aldaketa ezartzen dizkio Azkueren ereduari: bata, bere lege fonetikoaren arauerakoa; bestea, ađitzen pertsoneri dagokiena.

2.16.3.1. Fonetika legeei dagokiena, *-a-* loturaren ezabaketa dugu. Azkuek Izkindean *euazan* forma eskeintzen du (*ebazan*-en berridazketa dena azken batean, *eu* lehen aldiko erroa agerian azaltzeko); Aranak al-diz, *euzan* erabiliko du beti. Ezabaketa hau kasu guztietan ematen da, bai laguntzailearen barnean, pluralgilea gehitzean, eta bai laguntzaileak bestelako atzizkirik hartzean. Honela, bada, Azkueren arauera *euazan*, *neuazan* direnak, *euzan*, *neuzan* bilakatzen dira Aranaren idatzietan; bestetik, Azkuek *dauana*, *dauala* erabiltzen dituen bitartean, *dauna*, *daula* bezala agertzen dira Aranagan. Abandotarraren idatzietan sarri gertatu ohi den legez, loturazko *-a-* honen ezabaketaren zergatia ez dator agerian azaldurik forma hauek ematen dituenean. Alabaina, bada «Pliegos Euskeralógicos» artikuluan ohar bat gai honi buruz:

XXXVIII. *Agregación eufónica de a¹*: de *dot-la*, *dodala* (que lo he); de *deutsat-na*, *deutsadana* (lo que se lo he); de *bart-ra*, *bartara* (a anoche).

1. Para mí no hay aquí *agregación* ninguna, sino *permutación* de la

vocal que llamo *muda* en *a*; pero en este lugar designo así a dicho fenómeno, para hacerme entender por quienes, conformes con los gramáticos de todas las lenguas, creen que la *t*, *k*, etc., terminales son letras y no sílabas. (O.C., 106.or.).

Kontutan hartu beharra dago hitz hauek 1892.ean idatzi zituela, eta aldiz gu aztertzen ari garen jokabidea 1897.etik aurrerakoa dela. Nolanahi ere, bidezkoa dirudj pentsatzeak bokale isil hori gauzatu gabe (hots, *-a-* bilakatu gabe) agertzearren ezabatzen duela Aranak aditz paradigman. 1894.eko «Cartas a Euskófilo»-n berriz aipatzen du *-a-* horren eufonikotasuna:

Ya ves como en estas flexiones del tratamiento familiar la segunda persona femenina se representa por *n*, pues la *a* de *deusna* y la segunda de *azan* son fonéticas. (O.C., 386.or.).

Lecciones de Ortografía jotzen badugu, ikus daiteke bere egileak ez duela euskal diptongo legezkozat onartzen *-ua-* taldea:

Por la 5.ª quedan asimismo todos legitimados, y demostrado que en Euskera Bizkaino no hay los diptongos *oa*, *oe*, *ua* y *ue*⁴⁸.

Loturazko *-a-* honen ezabaketaren arrazoia, bada, *dauala*, *neuazan* eta antzerako aditz formetan gertatzen den bokale elkarketa saihestea litzateke. Hain zuzen ere, Azkuek onartzen zuen diptongo hau euskaraz, eta arazo honen gainean Aranak eginiko kritika ugari jaso zituen.

2.16.3.2. Aranak Azkueren aditz ereduari egiten dion bigarren aldaketa, gramatika pertsoneri dagokie. «Cartas a Euskófilo» artikuluan esandakoen arauera, *zu* pertsonak ez luke eraman behar pluraleko markarik, singularreko pertsona denez gero; beraz, *zu* eta *zuek*-en arteko bereizkuntza, pluralgilean legoke soilik. Honela, *harek zu zau* eta *Harek zuek zauz* dira Aranak proposatzen dituenak. Aditz forma hauek, eta beren izenordainek beteko lukete bada, zukako tratamenduaren alorra, bai singularrean eta bai pluralean. Honen ondoren, Aranak hitanoa ere osatzen du, singularrerako *hi* gordeaz, eta pluralerako pertsona berri bat sortuaz: *harek hi au* eta *harek hiek auz*:

La primera persona del singular se significa por cualquiera de estas formas: *neu*, *ni*. La del plural por éstas: *geu*, *gu*. La segunda del singular familiar: *eu*, *i*. La segunda del plural: *euek*, *ebek*; *ijek*, *irek*, según las diferentes leyes fonéticas. La segunda del singular cortés: *zeu*, *zu*. La misma del plural: *zeuek*, *zebek*; *zuek*, *zubek*, según los lugares. (O.C., 389.or.).

Hain zuzen ere, *zu* eta *euek* (edo *ijek*) izenordainei dagozkien aditz formak, hau da, *zau*, *zabe*, *auz*, *obez*, direla Aranak eginiko oharra da-

(48) ARANA O.C., 837 .or. Ikus bedi *Izkindea*: «Ona emen euskal-bikiak:

Ia	Ua	Ai	Au
Ie	Ue	Ei	Eu
Io	''	Oi	''
Iu	Uo	Ui	Ou

Hala ere, oharrak egiten ditu, esanez *ua*, *ue*, *uo* eta *ou* ez direla, berak dakiela behintzat, erabiltzen. (AZKUE, 1891, 21. or.).

ramatenak: «Era onek eztira entzuten gau!». Hitz hauek erakusten digute abandotarrarengan gertatu den eritzi aldaketa: aurreragoko lanetan Aranak ez zuen onartzen hizkuntzaren iragan aldikoak omen ziren formak gaurkotzerik (ikus 2.6. atala); 1897.az geroztik, ostera, jokabide honen aldeko azaltzen zaigu. Ikuspegi honetatik, *Umiaren lenngo aizkidiatik* atera dugun paradigma hori erakusgarririk onenetakoa dugu, zeren haurrentzako liburu batean agertzeak adierazten bait digu ikasi beharreko eredu dela eskeintzen dena; erabiltzekoa, beraz.

2.17. Arana Goirik 1897.az geroztik jarraitzen duen bizkaiera eredu *Izkindearen* ildora biltzen da, ez bakarrik aditz forma beretsuen erabileragatik; baita bizkaiera eredu horren oinarri diren erizpideengatik ere. Tradizio idatzia alde batera utziz, analogia eta erregulartasuna bilakatzen dira helburu nagusi, garbitasunaren izenean.

Lo razonable es, pues, que dentro del Euskera se construyan, por de pronto, tantos dialectos como regiones hay dentro de Euskaria que han sido políticamente distintas en la historia, y que cada uno de esos dialectos se forme con los elementos gramaticales y lexicológicos más puros que hoy se encuentren esparcidos en los diferentes subdialectos y variedades de la respectiva región. (O.C., 1896, 823.or.).

Beraz, euskalki bakoitzeko aspiewskalki edo aldagarrien arteko aukera da egin behar dena; garbitasunaren arauerako aukera. Aberzaleen aitzindariak ez zuen inoiz, guk dakigula bederen, agiriko argibiderik eman 1897.az geroztik erabiliko zuen aditz sistimaren alde. Aitzitik, bere lanak irakurri ondoren badirudi *Izkindeko* aditz sistema bizkaieraren aldagarria zela bete-betean (ikus honetarako 2.13 eta 2.14 atalak), hau da, aditz forma guzti hoiak erabiliak zirela, bai -z-dun NN formak, eta bai *dau-* moetak NNN laguntzaileak. Bizkaieraren aldagarri biren arteko aukera zen beraz, bizkaiera batu bat lortzeko zeregina: batetik *Izkindeak* biltzen zuena; bestetik, literatur tradizioak zerabilena. Eta bien artean, garbiena, jatorrena behar zen aukeratu. *Izkindeko* ereduak zeukan bere alde noski, itxura apainagoa, hutsik gabea. Honez gain, 1897.ean sortzen du Azkuek *Euskalzale*, eredu honen zabal-kundea azkarki bultzatu zuena, eta ziur asko Aranaren hautaketan zirikusirik izango zuena. Beste euskalzale askok bezala, bada, Aranak eredu berria aukeratuko du, garbiena eta zaharrena zelakoan, Bizkaia berria sortzen hasteko:

Lo que procede, en mi opinión, es componer dentro de cada región euskariana que haya sido antes estado autónomo y se halle en la posibilidad de volver a serlo algún día, un dialecto general, formado con los elementos menos alejados de las formas orgánicas, esparcidas aquí y allá, en los diferentes subdialectos o variedades que se hablen en el territorio que se trate; y que ese dialecto así elaborado no sea patrimonio exclusivo de la literatura y la clase elevada de la sociedad, sino habla que, abatiendo y matando las formas usuales desechadas, llegase a generalizarse en el país y a ser común de doctos e ignorantes, pobres y ricos, siendo la lengua oficial en todas las escalas de la enseñanza, desde las primeras letras hasta los estudios

superiores, y apareciendo en las conversaciones callejeras lo mismo que en los discursos de más elevado estilo, y así en la enmarañada epístola del férreo aldeano como en los documentos oficiales y en las obras más abstractas o más poéticas. De esta suerte tendríamos un solo Euskera Guipuzkoano, un solo Euskera Nabarro, un solo Euskera Bizkaino etc., viniendo a realizarse en la esfera lingüística la fórmula que en la política tiene tantos y tan decididos partidarios, la variedad en la unidad, que correspondería exactamente a la que hubiese de regir en este último orden. (O.C., 1896, 824.or.).

BIBLIOGRAFIA

- AKESOLO, Lino, 1965, «Dos notas autobiográficas de Resurrección María de Azkue, comentadas» in *BAP*, XXI, 35-64. or.
- ARANA-GOIRI, Sabino, *Obras Completas de Arana-Goiri'taŕ Sabin*. Buenos Aires: 1965, (Sabindaf-Batza).
- , 1896, *Lecciones de Ortografía del Euskera Bizkaino*, (*Obras completas argitalpenaren arauera aipatua*).
- ARANA MARTIJA, J. A., 1983, *Resurrección María de Azkue*, Colección «Temas vizcainos», IX, 103-104 zenb. Bilbao: Julio-Agosto. Bizkaiko Aurrezki Kutxa.
- ARRIANDIAGA, Manuel, 1907, «Notas sobre el verbo euzkérico», *Euzkadi*, IV, 229-236. (Argitaratzeko dagoen Jesús María Aldayren *Obra euzkérica del P. Manuel de Añiandiaga*-ren arauera aipatua).
- , 1915, «La reforma de la Conjugación euzkérica. Estudio y ensayo», XII, 67-73, 99-106, 106-165, 305-313, 429-437. (Argitaratzeko dagoen Jesús María Aldayren *Obra euzkérica del P. Manuel de Añiandiaga*-ren arauera aipatua hau ere).
- ASTARLOA, P. P., 1803, *Apología de la lengua bascongada*, Madrid: G. Ortega.
- , 1883, *Discursos filosóficos sobre la lengua primitiva*, Bilbao: Velasco.
- AZKUE, R. M., 1891, *Euskal-Izkindea*, Bilbao: Astuy.
- , 1893, *Bein da betiko*, Bilbao: Casa de Misericordia.
- , 1896, *Método práctico para aprender el vascuence bizkaino y guipuzcoano*, Bilbao: Astuy.
- , 1906, *Diccionario vasco-español-francés*, Bilbao.
- , 1925, *Morfología Vasca*, Bilbao: Editorial Vasca.
- , 1947, *Euskalerraren Yakintza*, Madrid: Espasa-Calpe.
- CAMPION, Arturo, 1884, *Gramática de los cuatro dialectos literarios de la lengua eúskara*, Tolosa: E. López.
- CORCUERA, Javier, 1979, *Orígenes, ideología y organización del nacionalismo vasco. 1876-1904*, Madrid: Siglo XXI.
- ELORZA, Antonio, 1978, *Ideologías del nacionalismo vasco*, San Sebastián: Itxaropena.
- EYS, J. W. J. van, 1879, *Grammaire comparée des dialectes basques*, París: Maisonneuve.
- IRIGOYEN, Alfonso, 1957, «Del epistolario de Azkue», *Euskera*, II, 261-393.
- , 1958, «Curiosidades y observaciones sobre el dialecto vizcaino literario», *Euskera*, III, 105-132.
- LAKA, Itziar, 1986, *Hiperbizkaieraren historiaz. Hastapenak*, E.H.U.ko tesina argitaragabea.
- , 1986a, «Bizkaiko Aldundiaren euskarazko katedra (Hiperbizkaieraren historiaz I)» in Lakarra arg.
- , 1986b, «Euskal Izkindeako aditza (Hiperbizkaieraren historiaz II)», *ASJU* XX-3.

- , 1986c, «Manuel Arriandiagaren berrazterketarako oinarriak (Hiperbizkaieraren historiaz IV)», *ASJU XXI-2*.
- , 1968d, «Euskal-aditza Bizkai, Gipuzko, Lapurdi eta Zuberoko izkerantzetan garbiturikoa. (Manuel Arriandiagaren eskuizkribu argitaragabea)», *ASJU XXI-3*.
- LAKARRA, Joseba Andoni (arg.), 1986, *Hiztegiak eta testuak* (=E.H.U.aren Udako V. Ikastaroetako Aktak), aurki argitaratzeko E.H.U.aren argitalpen zerbitzuan.
- LARRAMENDI, 1729, *El imposible vencido*, Salamanca: Antonio Joseph Villagordo.
- MITXELENA, Koldo, 1954, «Nota sobre algunos pasajes de los Refranes y Sentencias de 1596», *BAP, XIV*, 479-480.
- , 1960, *Historia de la literatura vasca*, Madrid: Minotuario.
- , 1970, *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue*, Bilbao: Publicaciones del Centro de Estudios Históricos de Vizcaya.
- , 1981, «Lengua común y dialectos vascos», *ASJU, XV*, 289-313.
- SARASOLA, Ibon, 1975, *Euskal literatura numerotan*, Donostia: Kriselu.
- TOVAR, 1952, *La obra de D. Resurrección María de Azkue. Edición recuerdo de la velada necrológica celebrada el día 4 de enero de 1952 para honrar la memoria del virtuoso sacerdote e ilustre vascofílo*. Bilbao: Imp. Provincial.
- , 1966, «Azkue gramático», in *Don Resurrección María de Azkue lexicógrafo, folklorista y gramático*. Bilbao: Junta de Cultura de Vizcaya.
- VILLASANTE, Luis, 1979, *Historia de la literatura vasca*, Aránzazu.
- X. X., «Sabino Arana juzga a Miguel de Unamuno», *MUGA*, 1980, I, 17. zenb. (ez da argitaratzailearen izenik ematen).
- ZAVALA, Mateo, 1848, *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaino*. San Sebastián: R. Baroja.